

Univerzita Karlova v Praze

Fakulta humanitních studií

Bakalářská práce

Hřbitov, místo života: etnografie
více-než-lidských teritoriálních (re)produkcí

Anna Mírková

Vedoucí práce: Mgr. Michal Lehečka, Ph.D.

Praha 2024

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu. Dále dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a prostřednictvím elektronické databáze vysokoškolských kvalifikačních prací v depozitáři Univerzity Karlovy a používána ke studijním účelům v souladu s autorským právem.

V Praze dne 28.6. 2024

Anna Mírková

Poděkování

Chtěla bych tímto poděkovat všem, kteří a které mě po hřbitově provázeli, věnovali mi svůj čas, sdíleli se mnou své příběhy a poskytli mi důvěru pro jejich převyprávění. Dále bych chtěla poděkovat vedoucímu Mgr. Michalovi Lehečkovi, Ph.D. za jeho trpělivé vedení, inspirativní podněty a veškerý čas strávený společným kompostováním terénních poznámek a z nich vycházejících textů. Děkuji také všem se mnou spolu-žijícím bytostem – lidským i nelidským, které mne výzkumem a psaním práce provázely a byly mi oporou.

Abstrakt

Práce je více-než-lidskou etnografií Doubraveckého hřbitova v Praze. Hřbitov sleduje jako místo plné života a pomyslný ostrov klidu, na jehož stávání se a utváření nahlíží perspektivou teritoriálních (re)produkcí. Hřbitov vykresluje jako zmnoženě přivlastněný a vícevrstevnatý a přibližuje, jaké teritoriální nároky různé aktérstvo v jeho kontextu vznáší, pročez využívá dalších přidružených konceptů jako jsou rytmy, kontaktní zóny nebo symetrizace. Sledování hřbitovních teritorializací doplňuje vyprávění některých zde přítomných příběhů více-než-lidského soužití. Na základě zkompostovaných terénních poznámek, záznamů rozhovorů, vtělené zkušenosti se hřbitovem a analýzy textů o něm práce představuje Doubravecký hřbitov jako široce teritoriálně komplexní místo a určitý druh trhliny v městském prostředí.

Klíčová slova

teritoriální produkce a reprodukce, teritoria, město, hřbitov, teritoriální komplexita, více-než-lidské, rytmy, symetrizace, kontaktní zóny

Obsah

1. Úvod	7
2. Více-než-lidský svět	9
2.1. Teritoria a jejich (re)produkce	11
2.2. Životo-svět a problém prostoru	13
3. Zkoumat hřbitov	15
3.1. Místo	15
3.2. Způsob	16
3.3. Průběh	18
3.4. Některá etická hlediska	19
3.5. Méně než více-než-lidské a další limity	19
4. Co je hřbitov?	21
4.1. Místo kontemplace, piety a kulturní paměti	22
4.2. Veřejný prostor (určený k rozvoji)	23
4.3. Oáza a kontaktní zóna	26
5. Rytmus hřbitova	29
5.1. Rytmus hřbitovní zdi	31
5.2. Pomalé	33
5.3. Střední	35
5.4. Rychlé	37
5.5. Eurymie a teritoriální komplexita	39
6. Jednoho dne zmizel břechťan	41
6.1. Předtím rozkládal hroby	44
6.2. Nakonec všude rostla tráva	46
7. O kočkách a lidech	47
7.1. Nesamozřejmost ohoření	51
7.2. Krmná místa jako epicentra kontaktních zón	53
7.3. Mezi kontrolou a péčí	55
7.4. Spoluutváření se a nárokování mezi hřbitovními zdmi	58
8. Závěr	60
9. Literatura a další zdroje	63

1. Úvod

Na Doubravecký hřbitov několikátým rokem koukám z okna, koukám na něj i během psaní těchto řádků. Z mé vyvýšené pozice působí jako obrovský květináč (hřbitovní zeď) plný petrželové nati (stromů). V obklopení silnicemi s minimem jiné zeleně vyčnívá, což se ještě mnohonásobně umocní, když opustím mou vyvýšenou pozici a absolvuji přechod z ulice mezi hřbitovní zdi. Tady se po většinu roku rozléhá švitoření ptáků, zvuky kutání do kamene a občasné zvědavé dotazy dětí směřované k jejich dospělým ohledně toho, co je to smrt. Neustále tu něco roste, nebo je opravováno a upravováno, objevují se tu nové hroby a krmítka, lidé tudy chodí do práce a na procházky s kočárky, to vše se ale děje v hávu určitého klidu. Klid narušují spíše ojedinělé incidenty třeba když se hřbitov stane dějištěm protestu, jako když na jedno z jeho čestných pohřebišť přijel pokládat věnce nacionalistický motorkářský klub a za hřbitovní zdi se seskupilo nepravděpodobné shromáždění protestujících třímajících v ruce vlajky NATO a anarchistická hesla o konci imperialismu. Doubravecký hřbitov má své trvalé obyvatelstvo – ježky, kočky, zaječí rodinku, stromy, břečťan, bakterie rozkládající tlející listí, komáry a mnoho dalších. Sezónně se tu objevují i ve městě vzácné druhy – stín a chlad, které se každoročně navrací se zazeleněním se stromů. Vše dohromady zde formuje místo tvořené neutichajícím pohybem a životem. Setkávají a zamotávají se tu do sebe cesty různých bytostí tvořící hřbitovní živoucnost, o níž vypráví tato etnografie.

Hřbitovní spletenec více-než-lidských vztahů zahrnuje neustálé vyjednávání, komu jaké místo patří, co je vhodné, aby se zde dělo, a co by mělo být vykázáno mimo hřbitovní zdi nebo jinak vymezená teritoria, která zde lze potkat. Vyjednávání se účastní všechno zde různě (ne)viditelně přítomné – ježci lezoucí do kočičích boudiček, krmičky, které boudičky opečovávají, rodiče uspávající svá dítky, dětská skupinka v přilehlé školičce, desítky lidí, kteří zde pracují, hřbitovní správa, břečťan popínající a rozkládající hroby, politická uskupení účastníci se pietních aktů, autorstvo¹ všech možných nápisů, které na hřbitově lze potkat; i ti od samotného hřbitova trochu vzdálenější – různé úrovně místní samosprávy, novinové články a další texty, které o hřbitově vycházejí, nebo městské horko. Kromě něj do celého procesu vstupují i další charakteristiky současných měst,

---

¹ V celém textu jsou ve snaze o genderově inkluzivní jazyk upřednostňovány zmnožené tvary a různé formy opisů, které se snaží vyhnout nadužívání generického maskulina. Některé ze zmnožených tvarů jsou běžně užívané, jiné nikoliv a mohou tak působit trochu neobvykle. Text se s jejich improvizovaným použitím přidává k současným snahám o hledání inkluzivních způsobů psaní.

mimo jiné tendence je zahušťovat a zpřehledňovat. V jejich stínu neustále probíhá diskuze o tom, jak hřbitovy, jakožto veřejný prostor s rozvojovým potenciálem, otevírat širší veřejnosti, aniž by ztratily svou podobu místa klidu a kontemplace.

Toto barvitě vyjednávání má v každodennosti hřbitova povahu zmnoženého přivlastnění (Lehečka 2019), k jehož popisu využívám analytického rámce teritoriálních (re)produkcí² (Karrholm 2007; 2012), který umožňuje vtažení jak sociálního, tak materiálního, lidského i ne-lidského. Ptám se, pro koho hřbitov je a pro koho není. Co utváří místní teritoriální komplexitu a co ji naopak ohrožuje? Jaké vztahy zde vznikají a jak jsou teritoriálně vyjednávány? Při odpovídání na tyto otázky se zároveň vždy snažím mít na paměti, že „[v]eškerý lidský život a bytí jsou neoddelitelně prochnuté a propletené se vším ostatním“ (Bridle 2023: 17)³⁴, a vyprávět sesbírané více-než-lidské příběhy v co největší šíři. Popis teritoriálních (re)produkcí proto kombinuji s kompostujícím vyprávěním příběhů (Hohti & Tammi 2023)⁵.

Práce začíná přihlášením se k proudu více-než-lidského antropologického zkoumání a stručným představením svých hlavních teoretických východisek – symetrické antropologie (Latour 1993), animické ontologie⁶ (Ingold 2011) a teritorologie (Brighenti & Kärholm 2020). Další kapitola se vyrovnává s tím, jak hřbitov zkoumat. Následují empirické části, z nichž první přibližuje kontext Doubraveckého hřbitova a deklaruje, o kterých jeho vrstvách práce vypráví. Další část se skrze popis rytmů hřbitova a jejich soužití věnuje otázkám (ne)patřičnosti a otevírá téma teritoriální komplexity. Následuje kratší vyprávění o zmizení břechťanu, na které navazuje představení toho, jak různě mohou vypadat hřbitovní teritorializace a staví do kontrastu měkký hřbitov a okolní hladké město (srov. Pauknerová 2010). Poslední část je o vzájemném teritoriálním nárokování se koček a jejich krmiček a ukazuje, jak teritoriální zmnožení hřbitova umožňuje tuto jejich blízkost. Práci zakončuje závěrečné shrnutí a úvaha o teritoriální komplexitě hřbitova a povaze jeho vztahu s okolním městem.

---

² Kärholm (2007; 2012) mluví o produkci a reprodukcích, já ve většině textu používám variantu (re)produkce se závorkami vypůjčenou od Lehečky (2019)

³ Citace z anglických originálů jsou v textu uvedené v podobě pracovních překladů autorky a v originálním znění přiloženy v poznámkách pod čarou.

⁴ All human life and being are inextricably entangled with and suffused by everything else.

⁵ Composting storytelling

⁶ V angl. originále animic ontology, alternativně lze překládat jako oživující, rozpohybovávající ontologii.

2. Více-než-lidský svět

Když na hřbitově probíhá uložení urny do hrobu, jeho atmosféru spoluutváří jak pozůstalé a pozůstalí a ti a ty, kdo obřad vedou, tak zahradnictvo upravující místní zeleň nebo pravidla stanovená hřbitovní správou. Spolutvoří ho i zesnulý či zesnulá, ale i houba, která vyrostla kousek od hrobu, do nějž jsou ostatky ukládány. Hub je kolem více. Jedna z pozůstalých je v průběhu pohřbu začne sbírat, což podráždí hrobníka, který na ně měl taky záslusk. Ten na sobě nedá nic znát a pokračuje dál v obřadu a až po jeho skončení si postěžuje své kolegyni.

(volné převyprávění příběhu vyslechnutého od paní Matyldy, zahradnice 2. 2. 2024)

I zdánlivě výsostně lidská záležitost, kterou je pohřební rituál, je vždy více-než-lidskou událostí. Spolu s autorstvem multimediálního Feral Atlasu lze říci, že „[k]aždá událost v lidské historii byla více-než-lidskou událostí“ (Tsing et al. 2021a)⁷. Naše tendence je tak nevnímat a namísto toho vytrvale rozdělovat lidské a nelidské, případně kulturu a přírodu, je specifickým dědictvím západní vědy, nikoliv univerzální ontologickou daností. Ne všichni lidé takto uvažují a není vůbec samozřejmé, co do které z kolonek vlastně má patřit (Viveiros De Castro 1998). To lze sledovat i na Doubraveckém hřbitově. Je domestikovaná kočka součástí přírody nebo kultury? A je ochočení kočky lidskou událostí nebo ne? I přes nesčetně příkladů rozmazanosti a prostupnosti hranice příroda-kultura, je náročné se od ní oprostít. Hierarchizovaná dichotomie člověk/příroda, podobně jako evropské/neeurospké, stojí v ideologických základech kapitalistické modernity (Pratt 2022, Latour 1993). Odlišování lidského a ne-lidského se pro nás stalo určujícím identitotvorným prvkem, vymezením vůči druhému se stáváme sami sebou, lidské se stává lidským skrze ne-lidské, jímž není, podobně jako se západ (evropské) utváří vymezením se vůči východu (neeurospkému) (Said 2008).

Nejde ovšem jen o identitní záležitost, dichotomie příroda-kultura je neustále institucionálně utvrzována a habitualizována a, jak ukazuje Bruno Latour (1993 in Mácha 2015), stává se určující i pro to, jak nakládáme se světem a jeho více-než-lidským obyvatelstvem. Latour zároveň odkrývá, že v praxi rozdělení na přírodu a kulturu vlastně nikdy tak úplně neexistovalo, a i naše životy jsou plné hybridů nespádajícíchstř do úhledných kategorií.

---

⁷ Every event in human history has been a more-than-human event.

Znesamozřejmování duality příroda-kultura, její překračování a nacházení staronových způsobů porozumění našemu bytí ve světě je v (nejen) antropologické tvorbě stále častější. Motivace za úsilím vidět člověka nejen jako „zvíře zavěšené do pavučiny významů, kterou si samo upředlo“ (Geertz 2000: 15), ale i bytost spoluexistující a spoluvyvíjející se dohromady s dalšími formami života (Haraway 2003), je částečně založena na tom, že vyčlenění člověka ze zbytku světa se v kontextu současné diskuze o antropocénu jako době environmentální krize způsobené člověkem jeví neproduktivní a nebezpečné. „Představovaná nadvláda lidí už nevypadá tak zdařile; je nutné, abychom znovu zvážili způsoby, jakými jsou lidské a nelidské dějiny neoddelitelně propojeny.“ (Tsing et al. 2021a)⁸. Nehledě na to, jak moc nás náš vlastní druh a jeho osudy zaměstnávají, jsme vždy součástí více-než-lidských vztahů, které spolutvářejí kým jsme. Ze stejné pozice vychází i teoretické a hodnotové zakotvení této více-než-lidské etnografie.

Ve snahách o zachycení více-než-lidského světa lze následovat vícero směrů uvažování, jež různými cestami usilují o symetrizaci sociálně-vědního výzkumu a oddálení se výlučně antropocentrické perspektivě a rekonceptualizaci toho, co znamená být člověkem (tam., Ingold 2011, Ogden et al. 2013). Pro mě se pro zkoumání Doubraveckého hřbitova staly zásadní zejména Latourova (1993) symetrická antropologie a některé fenomenologické koncepce Tima Ingolda (2011).

Symetrická antropologie stojí na kritice asymetrického přístupu vědy ke zkoumané realitě, kterou rozděluje na sféru jedné jediné přírody, jak ji chápe západní přírodní věda, a nesmírně rozmanitých kultur (Latour 1993; Brož & Stöckelová 2015). Symetrizace pak znamená alespoň částečnou snahu o narovnání, jež zároveň umožňuje nahlížet lidské a ne-lidské v provázanosti, která je jim vlastní. Symetrickému přístupu nejde o nestrannost, ale o zkoumání přírod-kultur s vědomím jejich asymetrické povahy. Část metodologického kouzla (a možná i rizika) symetrizace spočívá v tom, že „každá docílená symetrie je odsouzena k tomu, aby byla odhalena jako asymetrie“ (Brož & Stöckelová 2015: 9), což lze opakovat do nekonečna. Symetrizující přístup pro mě v praxi znamená, že materialitu hřbitova nevnímám odděleně od sociálních interakcí ale naopak jako něco, co je zásadně spolu-utváří, a stejně tak ony spolu-utváří ji. Znamená ale také neustálé vracení se o krok zpět a stejně důkladné vysvětlování samozřejmého i nesamozřejmého. Latour (2005) krom konceptu symetrické antropologie, postuluje také teorii sítí-aktérů, která přiznává aktérství

---

⁸ The imagined mastery of humans no longer looks so successful; we are asked to reconsider the ways in which human and nonhuman histories are inextricably intertwined.

nejen lidem a dalším živým bytostem ale i jiným entitám – mezi nimi např. hyper-objektům, což umožňuje například o městském horku, uvažovat jako o invazivní bytosti s vlastními zájmy, preferencemi a úmysly (Oláh 2011).

Trochu jinak uvažuje Ingold (2011), který Latourovi vyčítá, že jeho síť-aktéři jsou ožívovány podivnou silou aktérství, bez níž zůstávají nehybnými objekty (Mácha 2015). Na místo sítě hotových objektů ve vzájemných vztazích, které jsou oživeny aktérstvím, je podle něj svět, v němž žijeme, neustálým prouděním a mícháním materiálů, s nimiž se proplétají živé organismy, které se tak podílejí na jeho neustálém sebeutváření, udržování a proměně. Tento pohyb po sobě zanechává stopy, jejichž proplétání a prolínání sprádá jeho strukturu. Tu Ingold nazývá *meshwork* (2011:63-94)⁹, spleť linií a uzlů, jejichž samotnou podstatou je jejich život a pohyb. Jednotlivé bytosti nejsou utvářeny jejich vztahy, ony jsou těmito vztahy. Ingold si představuje:

...svět neustálého pohybu a stávání se, který není nikdy dokončený, ale neustále se buduje, utkaný z nesčetných životních linií jeho rozmanitých lidských i nelidských složek, které si razí cestu spleti vztahů, do nichž jsou komplexně zapleteny. V takovém světě osoby a věci ani tak neexistují, jako spíše se stávají, přihodí, a jsou rozpoznávány nikoli podle nějakých pevných, základních atributů stanovených předem nebo již hotových a přenesených z minulosti, ale na základě samotných cest (nebo trajektorií či příběhů), podél nichž již dříve kráčely a v současnosti jdou. (2011: 141)¹⁰.

2.1. Teritoria a jejich (re)produkce

Koncepce teritorologie z pera Andrea Mubi Brighentiho a Mathiase Kärholm (2020) čerpá jak z vitalistické antropologie, kterou pro ně zastupuje Ingold, tak Latourovského důrazu na symetrii. Sama se pak, podobně jako se sociální geografie v posledních desetiletích pokoušela nahlížet na sociální fenomény prostřednictvím „sociální produkce prostoru“ (Lefebvre 1991) a „politik prostoru“ (Massey 2005), snaží o jejich vysvětlení pomocí teritorií a teritorializací (Brighenti & Kärholm 2020: 30).

---

⁹ Mácha (2015) *meshwork* do překládá jako síťovinu, já zde ale raději ponechávám původní angl. pojem.

¹⁰ ...a world of incessant movement and becoming, one that is never complete but continually under construction, woven from the countless lifelines of its manifold human and non-human constituents as they thread their ways through the tangle of relationships in which they are comprehensively enmeshed. In such a world, persons and things do not so much exist as occur, and are identified not by any fixed, essential attributes laid down in advance or transmitted ready-made from the past, but by the very pathways (or trajectories, or stories) along which they have previously come and are presently going.

Teritorium není objekt nebo prostor v němž existuje, není ani definováno místem, spíše samo místo určuje pomocí vzorců vztahů, je „prostorový aktant a nositel určitých efektů v určitých situacích nebo místech.“ (Kärrholm 2007: 440)¹¹. Teritoria jsou interakční, vyvstávají ze setkávání se různého aktérstva a jeho důsledků, jsou tak neustále vyjednávány procesy. Jsou pomyslnými (nikoliv vymyšlenými) entitami, které mají jak expresivní, tak funkční komponenty (Brighenti & Kärrholm 2020: 23-24). Expresivita stojí u vzniku teritoria. Dokud je například zbarvení u zvířat spojeno s určitým typem činnosti, jde o funkční charakteristiku, jakmile ale získá časovou stálost a určitý prostorový rozsah stává se expresivním teritoriálním nebo spíše teritorializujícím znakem (Deleuze & Guattari 1987: 314-316). Stejně tak se expresivní stává tabule s pravidly stojící u vchodu hřbitova, která svou trvalou přítomností lidem říká „pozor, tady se něco mění!“, podobně jako značkování některých zvířat. Funkční rozměr teritoria znamená, že s sebou nese určité sítě teritoriálních regulativů a porozumění (Kärrholm 2007), organizuje funkce prostředí – některé oblasti, či vrstvy teritoria jsou reprodukčními, jiné obrannými, další místem hry a tak dále (Brighenti & Kärrholm 2020: 24-25).

Pro účely porozumění teritoriálnímu utváření (veřejného) prostoru Kärrholm (2007; 2012) rozpracovává analytické kategorie odpovídající různým druhům teritoriální produkci – teritoriální strategie, taktiky, přivlastňování a spojování. Při jejich tvorbě vychází z, krom již nastíněného, také z koncepcí spojených s tzv. prostorovým obratem, zejména Lefebvroy (1991) sociální produkce prostoru a úvah Michela de Certeau (1988) o prostorových strategiích a taktikách. Tyto kategorie teritoriální produkce jsou spíše než jasně oddělené škatulky kontinuem, v němž se jednotlivé praxe pohybují, mohou tak přeskakovat z jedné formy do druhé v závislosti na kontextu a úhlu pohledu (Lehečka 2019: 64-65, Stulíková 2015: 74). Teritoriální strategie a taktiky reprezentují vědomé způsoby utváření teritoria. Strategie se odehrávají v místní a časové vzdálenosti od teritoria samotného, jsou zpravidla formální, spíše neosobní a plánované (např. řád veřejného pohřebiště schválený místní samosprávou). Teritoriální taktiky odkazují k nárokům vznášeným v rámci samotného teritoria, tedy k fyzické blízkosti (např. umístění kočičí boudičky, postavení hnízda). Teritoriální spojování a přivlastňování pak zahrnují praxe dějící se nevědomky. Přivlastnění tvoří teritoria „skrze opakované a konzistentní užívání prostoru osobou nebo skupinou osob,

---

¹¹ ...a spatial actant, and it brings about a certain effect in a certain situation or place...

u nichž se zdá, že alespoň do určité míry považují dané místo za své“ (Kärrholm 2007: 4)¹², zde je akorát třeba doplnit, že přivlastnit si např. lavičku může stejně tak člověk jako kočka a nemusí tak jít jen o lidské osoby. Spojování je proces, jehož výsledkem je rozpoznatelnost místa skrze způsob a pravidla užívání, ačkoliv dané místo nemusí být nikým považováno za jeho či její, přesto je s určitými skupinami asociováno (např. celý hřbitov).

Teritoriální mocenské praxe lze popsat jako různé formy teritoriální stabilizace. Čím stabilizovanější dané místo je, tím čitelnější, jasnější a ustálenější je jeho každodenní běh. Čím více je pak místo umožňující a otevřené různým skupinám a způsobům užívání, tím více teritoriálně komplexní je. Zmnožení teritoriálních produkcí a přivlastnění, jejich překrývání se a nehierarchický vztah utvářejí tuto teritoriální komplexitu (Kärrholm 2007; 2012). Se ztrátou zrovnoprávnění rozličných teritoriálních produkcí komplexita uvažá. Jakmile některé formy produkce dosáhnou dominance, nezůstává prostor pro ty ostatní.

2.2. Životo-svět a problém prostoru

Pro funkční propojení výše nastíněných konceptů je třeba se ještě pozastavit u problému prostoru¹³, protože zatímco pro Kärrholma jsou teritoria *prostorovými* aktanty (Kärrholm 2007: 440)¹⁴ a teritorialita druh „moci, který používá jako své médium *prostor*“ (tam.: 439, kurzíva autorky)¹⁵, Ingold se vymezuje proti užívání pojmu prostoru vůbec.

Prostor od 80. let spojených s tzv. prostorovým obratem ve společenských vědách přestal být pouhým neutrálním pozadím sociálního dění, s nímž se stal neoddělitelně provázán (Gibas et al. 2011). I přes různé snahy o jeho další ožívování (Massey 2005), podle Ingolda, ale prostor zůstal mrtvou a neobyvatelnou entitou. Naše životy se neodehrávají v prostoru – ale v místech, místnostech, na ulicích, v závislosti na půdě, zemi, nebi nebo moři, v putování jimi. Kde dlíme není v abstraktním a prázdném prostoru, jak ho v 17. století vykreslil Isaac Newton (Koyré 2004), ale ve světě. Namísto časoprostoru proto Ingold mluví o životě-světě¹⁶ (2011: 142), který blíže odpovídá naší žité zkušenosti.

---

¹² ...through a repetitive and consistent use of an area by a certain person or group who, at least to some extent, seem to perceive this area as their own.

¹³ Zde by možná bylo vhodné se ještě pověnovat tomu, jak se k sobě mají meshwork a síť-aktéři, co se aktérství týká (Mácha 2015), dále v práci ale koncept síť-aktérů již přímo adresovat nebudu a budu se držet spíše volnějšího analytického konceptu symetrického či symetrizujícího přístupu, jak je výše nastíněn. Zde si proto vystačím s konfrontováním teritorií a teritoriálních (re)produkcí a Ingoldova uvažování.

¹⁴ a spatial actant

¹⁵ ...a specific kind of power that uses space as its medium.

¹⁶ life-world

V životo-světě se pohybujeme podél linií, nežijeme uvnitř míst, ale skrze, od a do nich, na cestě mezi místy. Přemýšlení o prostoru plném míst se děje inverzí naší zkušenosti bytí podél linií. Namísto nich si pak představujeme hranice uzavírající náš pohyb ohraničující místa uvnitř prostoru. Podle Ingolda jsou ale místa v žitém světě spíše uzly, netvořené svými hranicemi, ale právě liniemi, které se v nich proplétají a propojují. Tyto uzly a linie, neustále živé a v pohybu, tvoří Ingoldovu *meshwork* (2011: 76-88).

Otázkou tak zůstává, jestli teritoria jako svůj rámec potřebují pojem prostoru. Při psaní práce jsem se snažila zjistit, jak pojem prostoru používám a jestli ho pro vysvětlení teritoriálních (re)produkcí hřbitova potřebuji. Ve většině případů, kdy jsem pojem prostoru používala, hrál roli vycpávkového slova – namísto, že se něco odehrává na hřbitově, jsem psala, že se to děje v prostoru hřbitova. Poté, co jsem nadbytečné prostory umazala, zbyly mi jen ty, které jsou součástí ustálených slovních spojení, přímých citací a ty, kde prostor znamená dostatek volnosti k něčemu. Což mě motivuje k tomu, dále prozkoumávat teritoriální (re)produkce odehrávající se ve světě, jak je známe z naší žité zkušenosti, nikoliv v prostoru, protože lze využít následujícího překódování teritorií a teritoriality. V životo-světě budu teritoria chápat jako konstelaci prostředí a vztahů mezi jednotlivými putujícími, které upravují směry a rychlosti jejich putování. Teritorialita pro mě pak bude druhem moci, jež jako své médium používá právě putování mezi místy, jehož specifický způsob institucionalizuje a rutinizuje – vymáhá určitý druh pohybu podél linií života. Teritoriální komplexita a (re)produkce se, stejně u Kärrholma (2007), váží ke konkrétním místům, které ale již Ingoldovsky lze chápat jako tvořené liniemi životů, jež jimi procházejí, a není je třeba již dále přepisovat.

S takto rekonfigurovaným teoretickým zázemím se následující text pokusí odpovědět na, již v úvodu naznačenou, výzkumnou otázku:

Jak je Doubravecký hřbitov teritoriálně produkován a reprodukován?

Přičemž ta implicitně zahrnuje další podotázky – Co podporuje teritoriální komplexitu tohoto místa a co ji ohrožuje? Kdo všechno se na teritoriální (re)produkcích podílí? Jak jsou vztahy mezi různým návštěvnictvem a obyvateli hřbitova teritoriálně konstruovány?

3. Zkoumat hřbitov

Před adresováním samotné výzkumné otázky se ještě krátce pozastavím u příběhu této více-než-lidské etnografie Doubraveckého hřbitova, která vznikala mezi prosincem 2023 a červnem 2024.

3.1. Místo

Doubravecký hřbitov pro mě při prvním vstupu mezi jeho zdi v roli výzkumnice nebyl anonymním hřbitovem. Povrchně jsem ho znala z několikaletého žití v jeho dohledu a v té době jsem už za sebou měla jeho první znesamozřejmění, které jsem zažila díky výstavě tvořené spolu s místními mladistvými, kde jsme se společně snažili zprostředkovat jejich pocity z místa, kde žijí. Pár z nich se zmínilo i o Doubraveckém hřbitově, který vystupoval v roli buď strašidelného a ponurého místa nebo útočiště před hlukem, ruchem a horkem. Překvapilo mě, jak vřele o něm mluvili ti, pro které znamenal to druhé. Mé překvapení vzbudilo zvědavost, která nakonec vyústila až ve zde popsany výzkum.

S volbou hřbitova jako etnografického terénu se ale pojil problém, který jsem nikdy dříve nemusela řešit – určení toho, kde jsou vlastně jeho hranice. Důležité je totiž i to, co se děje zvenku hřbitovní zdi, případně pod či nad ní, kde jasná dělicí čára úplně mizí. I u zdánlivě samozřejmě ohraničeného hřbitova totiž platí, že „[e]tnografické terény *neexistují* mimo představy etnografky“ (Madden 2010: 38, kurzíva v originále)¹⁷. Na etnografku se tak můžeme dívat jako na tvůrkyni specifického místa – výzkumného terénu. Ke konstrukci hřbitova – terénu jsem se proto snažila přistupovat tak, aby reflektoval, že hřbitovní zeď není žádnou pevnou a neprostupnou hranicí. Ačkoliv se primárně soustředím na život odehrávající se uvnitř ní, do mého terénu neustále něco prosakuje, ať už jde o nedaleký brownfield, okolní silnice, nebo skandinávské a mexické hřbitovy vkrádající se sem skrze představy, jak může hřbitov vypadat. Hřbitov jako místo je tvořen putujícími, kteří jím/v něm procházejí a místy odkud a kam jdou.

Hranice stanovené hřbitovní zdí tak dle potřeby přecházím a různě se od nich vzdaluji, což přede mnou otevírá problém měřítek, který mě celým výzkumem provázel. Tereza Stöckelová a Yasar Abu Ghosh (2013: 13) říkají, že “[d]etailnost, přiblížení, stejně jako odstupování, nám [...] umožňuje hledat odlišné výkladové rámce, které změni naše

---

¹⁷ Ethnographic fields *do not exist* beyond the imaginings of the ethnographer.

porozumění tím, že odkrývají vzájemnou implikovanost detailu a kontextu.“ Ačkoliv se většinu času pohybuji v měřících blízkých mé každodenní zkušenosti, tedy rytmům mého těla, dění přístupnému mému zraku a sluchu, snažím se alespoň omezeně pracovat s oddalováním a přibližováním, které je překračuje.

3.2. Způsob

Základem mého zkoumání teritoriality hřbitova je terénní etnografický výzkum. Etnografie představuje kvalitativní výzkumný design založený na dlouhodobém zúčastněném pozorování v terénu (Heřmanský 2019: 383). Mé pobývání na hřbitově lze nazvat step-in-step-out etnografií (Madden 2010: 79-81), během níž etnografka nepobývá v terénu nepřerušeně, ale neustále do něj vstupuje a zase z něj vystupuje, mezi čímž se vrací do svého mimo-výzkumného života. Zúčastněné pozorování doplňuje několik polostrukturovaných a go-along rozhovorů (Kusenbach 2003), analýza novinových článků a dalších relevantních dokumentů¹⁸.

Samotné mé pozorování na hřbitově nebylo tak zúčastněné, jak bych si přála, což bylo částečně dané limitacemi místa samotného a částečně mou schopností se s nimi kreativně vypořádat. Mé interakce s návštěvnictvem hřbitova omezoval pietní charakter místa a současně jeho frekventovanost, díky níž měla větší část interakcí, jichž jsem byla součástí, jednorázový charakter. Mé zapojení tak lze charakterizovat jako oscilující na pomezí okrajového a aktivního členství (Heřmanský 2019: 359), kdy se mi někdy dařilo zapojovat se do stěžejních aktivit (při doprovázení krmiček koček nebo krmení ptactva) a jindy nikoliv (při pozorování údržby hřbitova). I přes to se mi ale podařilo navázat kontinuální vztah s několika lidmi pobývajících na hřbitově pravidelně. S některými jsem se seznámila pobýváním přímo v terénu, s dalšími jsem se zkontaktovala přes email nalezený na cedulce na hřbitově, oficiálních stránkách hřbitovní správy nebo předaný od známých, s jednou paní jsem navázala kontakt přes facebookovou skupinu pečující o ptactvo v Praze. Po hřbitově mě provádělo celkem jedenáct různých lidí z řad návštěvnictva a zaměstnanectva hřbitova. Rozhovory a čas strávený s nimi zachycují mé terénní poznámky, s šesti z nich jsem také provedla rozhovory zaznamenané na diktafon.

---

¹⁸ Jako data mi slouží i novinové články a webové stránky, které nejsou v práci citované, protože zmiňují název hřbitova, který je v práci anonymizován.

S jinými druhy naše setkávání zůstalo vždy v mezích zdvořilého odstupu a až na dvě kočky (pravděpodobně) na bázi jednorázových interakcí.

Ústřední pro můj pobyt v terénu, byla má vlastní zkušenost s jeho teritoriálními vrstvami, která, ačkoliv nezabírá tak velké množství textu práce, stojí pevně v jejím základu. Teoretický rámec teritoriálních (re)produkcí se pro mě stal nejen nástrojem myšlenkového uchopování zkoumané reality, ale i jejího bezprostředního tělesného zakoušení, pro nějž byla zásadní chůze po hřbitově (srov. Pauknerová 2010). Chůze-jako-výzkum se často využívá jako „prostředek k přiblížení a vysvětlení dynamiky místa, jeho rozmanitých lidských a nelidských interakcí a mnohočetných časových souvislostí“ (Phillips & Robertson 2020: 501)¹⁹. V terénu jsem následovala kolečka krmení koček, vydávala se s mými průvodkyněmi k hrobům, které navštěvovaly, stopovala zajíce, účastnila se komentovaných procházek nebo sledovala růst medvědího česneku. Ladila jsem se na rytmy různých skupin a zjišťovala, co se mnou toto nalazení dělá.

Následování různých více-než-lidských interakcí mě již při zapisování terénních poznámek stavilo před problém překladu. Etnografie a antropologie jsou někdy chápány jako kulturní překládání – tedy převedení odpovědí jiných do rámců, v nichž dávají smysl i nám (Geertz 2000), taková vysvětlení ale pracují nejen s tím, že „etnograf a jeho čtenář vědí, jak se věci „ve skutečnosti“ mají [...] ale obsahují i jisté ujištění, že naši informanti své výroky vlastně nemyslí tak úplně doslova (Brož a Stöckelová 2015: 18). Hledání ontologického souznění mezi našimi představami a představami těch, jež zkoumáme nutně nevedou ke zpochybnění našich výkladových rámců, ale spíše k jejich utvrzování. Podle Yasara Abu Ghoshe a Terezy Stöckelové (2013: 12) je tak spíše než překládat třeba „[s]nažit se o prolínání a konfrontování různých rámců bez snahy o jejich nutné smíření; spíše než o překlad (traduction) usilovat o hledání třecích ploch (trahison)“. Sama jsem se při pronásledování koček a strak na hřbitově nejednou ptala, jak můžu přeložit jejich zkušenost do slov a popsat ji, aniž bych sklouzla k romantizující antropomorfizaci. Místy k ní určitě sklouzávám, snažím se, ale aby byla výsledkem vědomého rozhodnutí, nikoliv automatického sklonu. Usiluji tak o pečlivé zaznamenávání odvíjení se života na hřbitově namísto jeho překládání a tam kde se k němu uchyluji se obvykle jedná o vědomou a reflektovanou volbu. I ta ale může být nevhodnou volbou a nemístného překladu se pravděpodobně míst dopouštím i nevědomky. Zkoumání více-než-lidského dění

---

¹⁹ ...a means to approach and account for the dynamism of place, its diverse human and nonhuman interactions, and its multiple temporalities.

znamená neustálé narážení na limity vědění a chápání. Jak říkají Hothi a Tamni, kteří se věnují vícedruhové etnografii:

Ve vícedruhové [výzkumné] práci je přítomno jak nevědění a oddělování, tak propojení a vztahování. Zvířata nás skutečně učí radikální lekci nevědění a nezbytnému rozměru spekulace. (2023: 3)²⁰

Tím se dostávám od tvorby dat k procesu jejich zpracovávání. Hothi a Tamni (tamt.) ve své výzkumné praxi požívají kompostující vyprávění²¹, které nabízí alternativu ke klasickému uvažování výzkumu jako Spradleyho trychtýře (Heřmanský 2019: 365). Metafora kompostu umožňuje uvažovat o výzkumu a následném vyprávění jako o procesu vyživování a opečovávání – data a příběhy jsou skládány na jednu hromadu, kde se postupně mísí, rozkládají a vyrůstají z nich nové entity. Pro takové kompostování je zásadní schopnost zaměřit se na situovaný detail a současně s tím na rozostřené a neuspořádané okraje, které jsou prostory, kde mohou zaznít nové hlasy a otevírat se jiné světy a časovosti (Hohti & Tammi 2023). V inspiraci tímto přístupem jsem proto snažila mé terénní poznámky a další data postupně kompostovat za použití mnoha papírů, map, obrázků, analytického software Atlas.ti a zejména během mnohého vyprávění a prodiskutovávání toho, co jsem na hřbitově zažila nebo vyslechla, jehož zásadní část se odehrávala během konzultací s vedoucím práce.

3.3. Průběh

S výzkumem na hřbitově jsem začala v prosinci 2023, kdy byl zapadáný sněhem a můj pobyt zde byl limitovaný mrazem. Nejprve jsem na hřbitově nezacíleně pobývala, zjišťovala, co vše se tu děje, a pozorovala sněhuláky. Hřbitovy jsem navštěvovala přibližně dvakrát týdně na několik hodin v různé denní doby. V lednu jsem se poprvé setkala s krmičkami koček – paní Mourkovou a paní Bílou, s nimiž jsem se od té doby jednou za týden, či dva potkávala. V únoru jsem se seznámila se zahradnicí Matyldou, vedoucími místní dětské skupiny a dalšími krmičkami a začala jsem se snažit následovat po hřbitově ptactvo, veverka a rašící jarní květiny. V březnu jsem potkala další lidské průvodce a průvodkyně a bedlivě sledovala mizení brečťanu. V dubnu a květnu jsem začala trávit větší množství času kompostováním terénních poznámek a procházela jsem se po hřbitově

---

²⁰ Not knowing and separation, as much as connectivity and relating, are present in multispecies work. Indeed, animals teach us radical lessons of not knowing and the necessary dimension of speculation.

²¹ Composting storytelling

se známými, kteří ho nikdy předtím nenavštívili, a spojila jsem se s místní hřbitovní správou. Dále postupně ubýval čas trávený v terénu na úkor analýzy a psaní a na hřbitov jsem postupně navštěvovala opět spíše v módu běžné návštěvnice – nevýzkumnice.

3.4. Některá etická hlediska

Přijde mi zde na místě znovu se krátce zastavit u symetrizace. Brož a Stöckelová píše, že symetrická etika se skládá z „nepředpojaté citlivosti, otevřenosti a inkluzivity, po kterých ale nutně následují konkrétní volby a preference, které musejí být explicitní a reflektované“ (2015: 17). Jedna z těchto explicitních voleb, je kombinace sledování teritoriálních (re)produkcí a vyprávěcích postupů, přičemž na druhé jmenované kladu důraz proto, aby z práce nevypadávaly konkrétní příběhy a jejich subjektivní lidské interpretace (srov. Lehečka 2019), obecnější kapitoly proto uzavírá detailní vyprávění o kočko-lidských vztazích, jež poskytuje prostor pro jinak místy upozadované subjektivní prožívání.

Další etické aspekty, se již týkají přímo aktérstva výzkumu. Lidé, kteří mě provázeli po hřbitově, stejně on samotný, jsou v práci anonymizováni. Všichni, s nimiž jsem měla interakce delší než pár minut zdvořilostní konverzace, byli obeznámeni s mou výzkumnou rolí a ústně souhlasili s tím, že náš společně strávený čas se stane podkladem pro mou práci. Bohužel se mi z časových důvodů nepovedlo s aktérstvem hlouběji kolaborovat na výstupech výzkumu, jak jsou zachyceny v tomto textu. Původně jsem doufala, že dílčí části již relativně hotového textu stihnu ještě s některými z nich sdílet a budu dále pracovat s jejich zpětnou vazbou. Některé další etické aspekty jsou adresovány na jiných místech práce – například to, kdo a co všechno v ní chybí.

3.5. Méně než více-než-lidské a další limity

Snaha o více-než-lidskou perspektivu, je vždy nutně omezená. Vždy ji limituje prostý fakt bytí člověkem, v tomto případě ale i mé omezené znalosti a možnosti. Snažím-li se popsat teritoriální produkce koček a jak vyjednávají své vztahy s ostatním aktérstvem na hřbitově, limituje mně v první řadě způsob vnímání, prožívání rámcovánými předporozuměními, morfologií a vším mezi nimi. Omezená je má možnost komunikace s nelidským aktérstvem i jeho pozorování – člověka zkrátka v jeho pohybu následuji násobně snadněji než jiné bytosti – ať už kvůli jejich velikosti (ploštice a stromy), možnostem pohybu (kočky, veverka a další) nebo časovým rámcům jejich životů (břečťan). Limitující jsou jak internalizované vzorce uvažování rozdělující svět na přírodu a kulturu,

tak ty jež nekriticky glorifikují jejich propojení, čemuž se snažím předcházet částečně deklarací toho, částečně následováním symetrické perspektivy.

Limity pojící s konkrétní realizací výzkumu zahrnují jeho časové omezení, které mi neumožnilo prožít na hřbitově ve výzkumné roli celý jeho roční cyklus, a zahalenost terénu do hávu piety, která mě omezovala v oslovování informátorstva z řad lidí, což vnímám jako hlavní nedostatek výzkumu. Ačkoliv se mi dat ke kompostování podařilo sesbírat dostatek, mrzí mě, že nejsou tak pestrá, jak by mohla být, zejména se mi nepodařilo širěji zachytit teritoriální praxe mladistvých a to, jak na sobě pocítují hřbitovní teritorializace. Nepodařilo se mi také zachytit hlasy těch, kteří jsou ze hřbitova vykazováni, protože se mi málokdy podařilo se s nimi v okolí hřbitova potkat.

Věřím, že i v oblastech, které následující kapitoly představují, by se dalo ponořit ještě hlouběji, zejména v kapitole o břechťanu, nebo v prozkoumávání hřbitova jako ostrova chladu uprostřed města, který se do rozsahu práce již nevešel a je tak jen okrajově zmiňován ve spojitosti s jinými vrstvami hřbitova. Jako silnou stránku naopak vnímám detail a hloubku poslední kapitoly o kočkách a lidech, kde se mi podařilo dosáhnout situace, kdy se témata v rozhovorech začala do velké míry opakovat.

4. Co je hřbitov?

Doubravecký hřbitov je obrovitánská zelená plocha, plná náhrobků, hrobů a cest, které ho strukturují do poměrně pravidelného tvaru. Některé z cest jsou zarostlé, jiné vylité asfaltem. Má dvě oddělené části, jednu více frekventovanou, druhou méně, zato často navštěvovanou v rámci pietních aktů spojených s významnými daty. V navštěvovanější, starší části, kde jsem trávila většinu času v terénu, jsou dvě obřadní síně a jedna maličkáta policejní služebna. V nejstarší oblasti této starší části je několik volných ploch, jedna z nich je cíleně vytvořená loučka, zbylé mají trochu neurčitý charakter. Zbytek hřbitova je hustě zastavený kamennými stavbami, z nichž mnohé jsou poseté velkolepými sochami a jsou v nich uloženy ostatky některých významných osobností. Je tu také plno starých stromů a v létě, když se všechny zazelenají, skrz ně skoro není vidět obloha. Doubravecký hřbitov je relativně velký a člověk se v něm dokáže i na chvíli ztratit. Je obklopený zdí, kterou přetíná několik bran. Jeho zvláštností je, že za jednou ze zdí, sídlí dětská skupina, která má pronajatý malinký pozemek, na který vede vstup pouze ze hřbitova. Dál za hřbitovními zdmi jsou rušné ulice opeplouvající areál. Co je ale vlastně takhle vypadající hřbitov?

*

Dnes mám domluvené setkání s paní Zpěvavou, na kterou jsem narazila přes facebookovou skupinu, která sdružuje lidi různými způsoby pečující o ptactvo v Praze. Potkáváme se u spodní brány, odkud spolu postupně kráčíme ke stromu plnému krmítek. Paní Zpěvavá mi u toho vypráví o své cestě ke krmení a amatérské ornitologii. Dozvídám se také, že krmítkový strom je jejím dílem – všech 6 druhů krmítek, která jsou na něm zavěšená sem v průběhu času nakoupila ona. Jak kráčíme dál vypráví mi o tom, jak se postupně proměňuje okolní krajina, ve které podle ní ubývá vhodných míst pro ptactvo. To nás vrací zpátky ke hřbitovům, kde se to jimi jen hemží.

„Jaké asi pro ptáky jsou hřbitovy?“ ptám se paní Zpěvavé.

„Taková oáza uprostřed města.“ odpovídá mi.

Hřbitov přirovnává k Hostivařskému lesoparku, který je chráněným územím, a tak si tam dle jejích slov nemohou lidi dělat, co chtějí, místy je tam takový až prales a podobně je tomu i tady. (přepis z terénního deníku 21. 3. 2024)

Otázka „co je hřbitov?“ a množství možných odpovědí korespondují s pestrostí života, který se zde odehrává. Doubravecký hřbitov není jeden jasně daný, je zmnožený, má vícero vrstev, s nimiž interaguje různé aktérstvo, které jím putuje a prochází.

V následujícím textu o těchto vrstvách budu uvažovat jako o teritoriálních (Kärrholm 2007: 442), jenž spolu různorodě interagují, nebo jsou naopak do velké míry mimoběžné. Vrstva ptačího útočiště před městským ruchem a vrstva lidské oázy klidu k sobě mají blíže než vrstvy zvýznamňování hrobů určitých osobností a procesů rozkladu probíhajících pod zemí. Jednotlivé teritoriální vrstvy mezi sebou nemají pevně dané hranice, nelze jasně říct, kde končí zvýznamňování hrobů a začíná království rozkladu, lze ale pracovat s tím, že některé jsou blíže propojené než jiné.

Ještě, než nechám prostor příběhům těchto vrstev, jejich proplétání a interakcím a tomu, jak ovlivňují hřbitovní život, zastavím se u tří často se opakujících odpovědí otázku stojící v nadpisu této kapitoly, jimiž jsou: (1) místo piety a kulturní paměti (a věčného odpočinku); (2) veřejný prostor určený k rozvoji; (3) oáza/kontaktní zóna. Tyto tři rozměry byly sice již součástí předporozumění, s nímž jsem mezi hřbitovní zdi ve výzkumné pozici vstupovala, ale až díky dlouhodobějšímu pobytu zde se mi odkryly ve své šíři. Více-lidská-perspektiva vycházející zejména z roviny oázy/kontaktní zóny zpětně proměnila i zbylé dvě, které už nešlo vidět jen jako záležitost lidí.

Jak již naznačuje úvod, co z práce částečně vypadává, je samotná smrt a pohřbívání. Při etnografickém výzkumu se často mluví o tom, že je třeba „nechat se vést terénem“ (Heřmanský 2019: 365). Mě můj terén, jeho obyvatelstvo a návštěvnictvo postupně vedly spíše oklikou kolem smrti, hrobů, pohřebnictví a procesů rozkladu, směrem ke krmení zvířat, úpravám zeleně a balancování otevírání hřbitova veřejnosti. Samotné hroby a pohřbívání zde hrají spíše vedlejší roli, stejně jako ji hrají komentované procházky, oficiální pietní akty nebo nakládání s odpady na hřbitově. Smrti ani pohřbům jsem se nijak nevyhýbala, rozhodla jsem se je ale ani aktivně nevyhledávat, abych dala vystoupit jiným, možná nenápadnějším, sféram hřbitovního života, které se mi během několika měsíců dlení mezi hřbitovními zdmi otevřely.

4.1. Místo kontempace, piety a kulturní paměti

Alice je krajinářská architektka, a tak je pro ni hřbitov zajímavý i z jejího profesního náhledu. Při chůzi si tak povídáme o tom, jak hřbitov funguje urbanisticky. Alice ho vnímá jako jakýsi park se zvláštním významem. Popisuje mi, jak se tu dle ní mísí kulturní a historické nánosy. Předávají se zde podstatné významy, skrz což má podle ní hřbitov i vzdělávací funkci. Jde pak o to, jak se přistoupí k pietě – co umožňuje, co ne. Alice pociťuje, že v našem kulturním kontextu je pojetí hřbitova spíše omezující. Vnímá, že mnoho věcí je považováno za nepatřičné, uvádí to na příkladu

toho, že se zde často cítí nepatřičně, když tu sedí a popíjí kávu. (přepis z terénního deníku 6. 2. 2024)

Alice popisuje nepatřičnost vůči primární funkci hřbitova, jak ji označuje hřbitovní správa, kterou by měla být pieta a vzpomínka na zesnulé. Pocit nepatřičnosti ovlivňující její pohyb na hřbitově částečně vyvolal průvodce, který si jí přesně na lidi vysedávající s kávou mezi náhrobky stěžoval. I přesto sem ale Alice chodí a její kontemplativní posedávání s knihou a spícím dítětem v praxi nijak neruší onu patřičnější formu kontempace – například paní Bílou, která si sem chodí povídat se svou zesnulou tetou. V současnosti na Doubravecký hřbitov chodí méně těch, kteří jdou navštívit konkrétní hrob, než těch, kteří zde hledají tiché, klidné a stinné místo. Toho si je vědoma i správa hřbitova – paní Růžová mluví o tom, že hřbitov je obecně takovou klidovou zónou, vždy ale připomíná, že je třeba chránit jeho primární funkci (paní Růžová 16. 5. 2024). Do popředí se zde tak dostává kontempace bez přívlastku, pro kterou je relativně izolovaný a tichý hřbitov ideálním prostředím (Svensen et al. 2016), které spolu-utváří místní stromy, zpívající ptactvo, rozpadající se hroby a památníky, pomalé tempo hřbitova a samozřejmě i představy v pozadí teritoriálního spojování.

Spolu s kontemplací je Doubravecký hřbitov také místem náboženských či spirituálních praxí, některé se pojí s návštěvami hrobu, kostela ve vzdálenější části hřbitova nebo řady křížů rozesetých po areálu, které jsou ověncené pravidelně rozsvěcovanými svíčkami. Vrátime-li se k Alicině popisu hřbitova, zmiňuje i jeho vzdělávací význam – památníky a významné hroby připomínají, koho vnímáme jako významného či významnou, popisky u nich vypráví příběhy, které jsou klasifikované jako důležité. Nemůže se ale dostat na všechny, a tak si někteří mohou stěžovat na to, kdo je uznán za jak významného, jako třeba pan Žlutý, kterému chybí cedulka u hrobu jednoho z bývalých policejních ředitelů.

4.2. Veřejný prostor (určený k rozvoji)

Koncipování hřbitova jako veřejného prostoru je živým tématem ve Skandinávii, kde o nich také vzniká řada společenskovedních výzkumů (Grabalov 2022). Hřbitovy jsou zde zkoumány zejména v kontextu nových teritoriálních nároků, jež jsou na ně vznášeny. Grabalov a Nordh (2020; 2022) v tomto kontextu mluví o tlaku zahušťujícího se města a zvyšování poptávky po zelených prostranstvích, které vedou ke zmnožování funkcí

hřbitovů, přičemž podtrhávají jejich přetrvávající spirituální a kontemplativní rozměr, který ve zbytku současných měst často ustupuje do pozadí. Tamní městské plánování proto již delší dobu se hřbitovy počítá jako s důležitými zelenými plochami ve městě (Nordh & Evensen 2018).

Podobný trend lze pozorovat i v pražském kontextu, kde se debata o hřbitovech jako veřejném prostoru rozvíjí přibližně od roku 2014, kdy byla iniciována veřejnou diskuzí na toto téma uspořádanou tehdejším ředitelem Správy hřbitovů pražských (SHP), Institutem pro plánování a rozvoje hlavního města Prahy (IPR) a projektem Ke kořenům²². Od té doby se vždy párkrát za rok objeví článek, který popisuje, jak SHP a další zainteresované strany uvažují o rozvoji konkrétních hřbitovů jako veřejného prostoru. Téma rezonuje i v lokální politice, Praha sobě například ve svém programovém prohlášení píše²³:

...chceme pražské hřbitovy rozvíjet jako přirozenou součást veřejného prostoru. Nemají být bariérou a slepým místem na mapě města. Je třeba, aby byly dobře přístupné a napojené na okolní čtvrti, dobře spravované a upravené, aby se mohly stát místem klidných procházek i třeba trávení času s knížkou.

Tato zvýšená pozornost vyústila mimo jiné v tvorbu doplňku Manuálu tvorby veřejných prostranství vydaného IPR (Plášková et al. 2021), který se věnuje pražským hřbitovům a jejich možnému rozvoji. Text o hřbitovech mluví jako o areálech přístupných ve specifickém režimu, které jsou ale součástí širší kategorie veřejného prostoru.

Ve struktuře města plní hřbitovy dvě podstatné funkce: sociální a ekologickou. V oblastech s nízkou výměrou ploch zeleně na osobu mohou hřbitovy nahrazovat sociální roli parků – lidé sem chodí na procházky, odpočívat, učit se, setkávají se s přáteli apod. [...] Pokud by hřbitovy uvolnily pravidla týkající se přijatelných aktivit (např. vstup se psy, jízda na kole apod., které jsou běžné na některých hřbitovech v zahraničí) a nabídly vhodné přístupové body z okolí, mohou sloužit jako rekreační plocha pro širokou škálu sociálních aktivit a být přínosem pro komunitu. Rozhodnutí o takové změně však musí být pečlivě zváženo v konkrétních případech a vhodně komunikováno s veřejností. (tam.: 16)

---

²² Spolek, který od roku 2012 v České republice rozvíjí principy přírodního pohřebnictví (PRINCIPY PŘÍRODNÍHO POHŘEBNICTVÍ. Ke kořenům. <https://www.kekorenem.cz/prirodni-pohrebnictvi.html>

²³ PRAHA SOBĚ. Náš plán pro veřejný prostor. <https://prahasobe.cz/zlepseni/verejny-prostor/>

V podobném duchu je i většina dalších výstupů²⁴ ze strany IPR, SHP a dalších zasazujících se o rozvoj hřbitovů jako veřejného prostoru. Lze je shrnout do několika bodů: (1) v rámci městského plánování je důležité koncipovat hřbitov jako veřejný prostor s rozvojovým potenciálem; (2) hřbitov by měl být propojen se zbytkem města a interagovat s ním; (3) zdrojem inspirace může být fungování hřbitovů v zahraničí, zejména ve Skandinávii²⁵, kde jsou na hřbitovech např. kavárny, je možné zde jezdit na kole, venčit psy nebo např. pořádat pikniky; (4) existuje shoda na části aktivit, které by hřbitovy měly umožňovat – procházky, možnost klidného odpočinku, zkrácení cesty, běh, zatímco o jiných se objevují spíše individuální zmínky – jízda na kole a širší kulturní využití (např. hudební vystoupení, zřízení kavárny na hřbitovech), podstatné je ale stále myslet na to, že hřbitov má potenciál, který je třeba využít.

Snahu rozvinout hřbitov, dát mu další a jasnější funkce a využití, lze spolu s kritickými pohledy na současná města interpretovat také jako snahu o zaplnění mezer, které zdánlivě nemají dostatek využití a nejsou tak dost efektivní, narušují hledaný řád a vymykají se kontrole a dohledu, které by nad nimi měly být vykonávány (Shaw 2018; Boer 2023; srov. Pauknerová 2010). Při snaze o rušení proluk ale často vypadává, že nejsou tak úplně prázdné a často je obývá a využívá mnoho těch, na které snaha o racionalizaci a uspořádání města zapomíná – ti, kteří spadají do pomyslné kategorie méně-než-lidského (Shaw 2018: 29), například kočky žijící na hřbitově, někdy ale i nepatřiční lidé – jako jsou lidé bez přístřeší nebo mladiství. Místní flora a fauna sice podléhá těmto zásahům motivovaným snahou o zpřehlednění a racionalizaci, zároveň proti ní sama aktivně působí svými teritoriálními produkcemi, které hřbitov znepřehledňují a zdivočují.

Vraťme se ale zpátky k otevírání hřbitova. Pokud o těchto tendencích hovoří v osobních rozhovorech přímo zaměstnanectvo hřbitovní správy, mají jejich úvahy odlišný tón – oproti imperativu dominujícímu v mediálním prostoru více zdůrazňují problematiku

---

²⁴ Hávová, N. (2022, 19. září). Hřbitov je park s přidanou hodnotou. Takže běžci pietu nenarušují, tvrdí architekt pražských hřbitovů Ditrich. In Hovory Naděždy Hávové. <https://plus.rozhlas.cz/hrbitov-je-park-s-pridanou-hodnotou-takze-bezci-pietu-nenarusuji-tvrdi-architekt-8830077>

Melicharová, V. (2021, 1. duben). Chceme bourat stereotypy. Hřbitov není depresivní místo a na pohřeb se nemusí chodit v černé, říká nový ředitel Správy pražských hřbitovů. CAMP. <https://praha.camp/magazin/detail/chceme-bourat-stereotypy-hrbitov-neni-depresivni-misto-a-na-pohreb-se-nemusi-chodit-v-cerne-rika-novy-reditel-spravy-prazskych-hrbitovu>

Pražské hřbitovy. (2022, leden 13). CAMP – Centrum pro městské plánování a architekturu. https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=1319738878453081

²⁵ Málodky ale reflektují různost hřbitovů – např. i centrální skandinávské hřbitovy často mívají větší množství zelených ploch, které nejsou využívány přímo k pohřbívání, a obecně se velkorysími rozměry blíží mnohem více lesoparku než většina místních hřbitovů.

této „aplikace moderní doby na hřbitov“ (paní Růžová 16. 5. 2024) a tenkou linií toho, co je ještě na hřbitovech přijatelné a co ne. Hřbitov se podle nich snaží uzpůsobit potřebám veřejnosti, ale nemůže jejich nárokům vyhovět plně, pokud si má zachovat svůj charakter klidného místa kontempace. Většina dosavadních realizovaných kroků k otevírání Doubraveckého hřbitova znamenala zavedení komentovaných procházek, otevřených setkání se hřbitovní správou a naučných stezek, povolení běhu v areálu a realizaci menšího hudebního festivalu. Posledním dvěma jmenovaným se dostalo smíšených reakcí, zejména festivalu, který podle správy hřbitova přibližně polovina těch, kteří se k němu vyjadřovali, vnímala jako nevhodný, zatímco polovině připadal jako adekvátní využití místa. Pan Žlutý, policista pravidelně pochůzkující na hřbitově, mi k dotazu na festival řekl, že má pocit, že se ze hřbitova dělá „Disneyland“ a takovéhle věci sem podle něj zkrátka nepatří (27. 3.). Setkala jsem se ale i s řadou neutrálních postojů. Snaha o zachování piety a klidu na hřbitově někdy vyznívá jako snaha ochránit hřbitov před tlaky okolního města – zabránit tomu, aby zde byl nepořádek, elektrické koloběžky, aby byl každý kousek hřbitova nějak využitý, aby zde převládla „anonymita města, která působí, že lidé k místům nemají vztah a nechovají se k nim pak s patřičným respektem“ (paní Zahradnice 16. 5.), nebo jeho „spektakularizace“ (Shaw 2018: 11)²⁶.

Napětí mezi různými významy a představami spojenými s hřbitovem, jež lze chápat jako různé projevy teritoriality ovlivňující místní mocenské konfigurace, je vlastní nejen hřbitovu ale veřejnému (či sdílenému) prostoru obecně, právě toto napětí by mělo být předmětem výzkumného zájmu (Grabalov & Nordh 2022). Pro širší pochopení Doubraveckého hřbitova ale bude podstatné pokusit se celou situaci alespoň částečně od-antropocentrizovat, tedy vtáhnout do popisu dění na hřbitově i další druhy, které ho obývají, ať už se jedná o břechťan, kočky nebo městské horko a chlad.

4.3. Oáza a kontaktní zóna

Pojmenování Doubraveckého hřbitova jako oázy jsem neslyšela jen z úst paní Zpěvavé. Doubravecký hřbitov je zelenou plochou obklopenou rušnými ulicemi a pro různé druhy funguje jako útočiště před hlukem, smogem a horkem okolního města. Představa hřbitova jako zeleného ostrova uprostřed vyprahlého města může být ale poněkud zavádějící, hřbitov rozhodně není jedinou nikou biodiverzity města. Pražské ptačí obyvatelstvo je stejně

---

²⁶ Spectacularisation

druhově pestré jako populace v jakémkoliv jiném stejně velkém území v jejím okolí. Ptáci, stejně jako další organismy, v městské krajině nacházejí analogie s mimoměstskými prostředími a nijak je netrápí, že nám se zdají nepřívětivá – skupiny vysokých budov připomínají skály, lákají kavky, rorýsy a rehky, kteří jsou typickými skalními i městskými ptáky (Šturma et al. 2022; Juříčková & Storch 2020). Koneckonců i všudypřítomní městští holubi jsou zdivočelými potomky dávno domestikovaných holubů skalních (Jerlomec 2013: 9). Na holá místa s řídkou vegetací jsou zase vázání stepní ptáci (Juříčková & Storch 2020). Vyprahlé betonové ulice připomínají slaniska a dalo by se pokračovat dále (Šturma et al. 2022). Města jsou specifická hlavně blízkostí těchto různých prostředí na relativně malé ploše. Doubravecký hřbitov, kterému zde nechci plně upřít jeho oázovitý charakter, v porovnání s nimi vyniká výraznějším oddělením od okolního města, hustým porostem vzrostlých stromů, částečnou neuspořádaností a specifickými pravidly limitujícími působení různých bytostí na hřbitově (zákaz vstupu psů, kol, apel na dodržování klidu a tichosti, otevírací doba). Díky tomu se stává vhodným místem pro usídlení například většího počtu koček, podobně jako nedaleký brownfield, oproti němu je ale přívětivější pro lidské návštěvnictvo, které sem stále zvířecí obyvatelé chodí krmit, což pro kočky vytváří relativně přívětivé prostředí a jiné může samozřejmě naopak odrazovat. Hřbitov v tomto ohledu namísto veřejného prostoru působí jako prostor sdílený (Stulíková 2015), kde dochází k častému kontaktu různých druhů hledajících zde útočiště. V tomto duchu ho lze také vnímat jako více-než-lidskou kontaktní zónu.

Kontaktní zóna je pojem Mary Luise Pratt (2003), která ho začala používat v kontextu postkoloniálních studií. Pratt ho používá k označení „sociálních prostorů, kde se kultury setkávají, střetávají a zápasí spolu, často v kontextech velmi asymetrických mocenských vztahů, jako je kolonialismus, otroctví nebo jejich různé následky...“ (2003: 6-7). Vyzdvihuje, že subjekty se v kontaktní zóně spolu-utvářejí ve vzájemném vztahu. Donna Haraway (2008) později tento koncept přenesla do více-než-lidského světa, kde jsou kontaktní zóny místy setkávání se a spolu-utváření vícedruhových uskupení. Co má být analyzováno jsou místa zapojení, interakce a vzájemného proplétání mezi lidmi a nelidskými entitami. Více-než-lidské kontaktní zóny později adresovala i Pratt, která říká, že v doslovném slova smyslu „žádná bytost nikdy není mimo vícedruhovou kontaktní zónu“ (2022: 131), jednotlivé druhy spolu vždy interagují, vždy se vzájemně spoluutvářejí. Doubravecký hřbitov tak není výjimečný v tom, že by byl kontaktní zónou, ostatně tento koncept nemá mít klasifikační funkci, ale spíše vést ke změně perspektivy, pomoci „překonat

normativní tradici vědy o jednotlivých druzích a soustředit se na tyto způsoby koexistence a vzájemné závislosti” (tamt.).

Ačkoliv jsem do terénu vstupovala s představou těchto jeho tří rozměrů následující text je svědectvím toho, že tyto tři mnou vykonstruované kategorie se ve skutečnosti neustále prolínají. Hřbitov jako místo kontempace do velké míry vděčí za svou existenci jeho rostlinnému obyvatelstvu. Stejně tak jako kontaktní zóna by nemohla existovat v takové míře, v níž je zde přítomná, bez pravidel omezujících fungování hřbitova ve smyslu veřejného prostoru. Práce vychází primárně z chápání Doubraveckého hřbitova jako kontaktní zóny, v níž lze vzájemné vztahy různého aktérstva nahlížet jako teritoriálně (re)produkované a (re)konfigurované. Předchozí dvě vrstvy jsou ovšem v tomto pohledu vždy implicitně zahrnuty a v průběhu celého textu se různě výrazně hlásí o slovo.

5. Rytmy hřbitova

Jak se tady na hřbitově cítíte, když tu jste?

p. Bílá: Já dobře, já jdu pomalu, v klidu, já vždycky všechny pozdravím...

(10. 3. 2024)

Je příznačné, že paní Bílá na otázku, jak se na hřbitově cítí, odpovídá popisem své chůze, jak se zde pohybuje je zásadní součástí její návštěvy. Ačkoliv více lidí spojuje tento pohyb s klidem, je Doubravecký hřbitov plný pohybů budících mnohem širší škálu dojmů – létajících a poskakujících ptáků, běhajících koček a lidí, poskakujících zajíců, tlejícího listí, projíždějících vozů správy hřbitova, naklánějících se korun stromů, plazícího se břečťanu, rozkládajících odpadků či hemžících se ploštic. Tento výčet by mohl směle pokračovat dál, zahrnout dění ve stromech, na nebi, pod zemí v hrobech a vodovodních potrubích nebo uvnitř již jmenovaných bytostí. Při propojování a porovnávání těchto pohybů jsem začala postupně pracovat s rytmem, protože různé rytmy, spíše než jednotlivé pohyby, byly nakonec i to, co jsem na hřbitově tělesně zakoušela.

Rytmus obvykle znamená pravidelné střídání fází děje či způsob tohoto střídání. Rozpoznáváme ho v našich tělech, městech, pohybech, zvucích, ročních obdobích, interakcích s ostatními, dennodenních úkonech. Henri Lefebvre říká, že rytmus se vyskytuje „všude tam, kde se setkávají prostor, čas a výdej energie“²⁷ (2004: 15). Rytmy organizují prostor/svět a jeho různé struktury. Jsou vždy spojené s opakováním, pravidelností, které ovšem nejsou nikdy absolutní, mezi prvním a druhým je vždy rozdíl – jinak by nebylo možné říci, že jedno je první a druhé je druhé (Lefebvre 2004: 6-8). Rytmy tvoří nějaký celkový pohyb tím, že skrze toto opakování zapojují více entit do jedné výrazové dynamiky (Sefkatli & Nevejan 2023: 3). Rytmičká analýza, jejíž základy Lefebvre pokládá, umožňuje, ne nepodobně Ingoldovi (2011), dívat se na místa jako „vždy v procesu stávání se“ (Edensor 2010: 3)²⁸. Tato místa pak nemají stálou podstatu, ale jsou „obvykle stabilizována pravidelnými vzorci toku, jež mají konkrétní rytmičké vlastnosti“²⁹ (tam.). Hřbitov je naplněný opakujícími se aktivitami, zvuky a jinými vjemy. Formuje jej jeho

---

²⁷ ...everywhere where there is interaction between a place, a time, and an expenditure of energy

²⁸ always in a process of becoming

²⁹ ...usually stabilised by regular patterns of flow that possess particular rhythmic qualities...

otevírací doba, rytmy práce, která zde probíhá, vegetační cykly jeho rostlinného osazenstva, každodenní návštěvy konkrétních lidí, každoroční zimní spánek ježků a pravidelné akce ve školičce. Konkrétní místo z něj utváří pravidelné odvážení odpadu, nebo pravidelnost dohledu a kontroly, kterou ním (ne)vykonávají oficiální autority v podobě policie a správy hřbitova. Opakování toho všeho jej jako místo neustále (re)konstituuje.

Pro mě je zde zároveň podstatné, v jakém vztahu jsou rytmy vůči teritoriím. Brighenti a Kärholm (2020) je vnímají jako jednu z mnoha složek života teritorií³⁰. Jsou s nimi ve vzájemně konstitutivním vztahu. Rytmy jsou zároveň vždy „již součástí teritorializovaného těla či formace“ (Brighenti & Kärholm 2018: 8)³¹, beztělné vnímání rytmů je nemožné, pro vnímání vnějšího rytmu je třeba srovnávat ho s nějakými rytmy, které vnitřně zakoušíme (Lefebvre 2004; Edensor 2010). Brighenti a Kärholm (2020) k tomu ještě dodávají, že rytmy existují jedině jako součásti teritorializovaných ekologických vztahů, jsou tak živoucími bytostmi³², které se sebou stávají skrze vzájemné interakce i s dalšími entitami. Je proto vždy potřeba o nich uvažovat v kontextu jejich vztahům k sobě navzájem ale i jiným časoprostorovým/životosvětovým charakteristikám – např. melodiím a refrénům. Melodie prolínají s rytmy a spoluutvářejí intenzitu a jedinečnost jednotlivých teritorialit, umožňují jejich proměny – rytmus je nějaký synchronní geometrický obrazec vystihující situaci těl(es) a jak se spolu setkávají, zatímco melodie odkazuje spíše na probíhající variace a přechody, které mají v průběhu času různou schopnost působit silně v těle(se)ch (tamt.). Refrény obsahují jak rytmy, tak melodie, mohou znamenat opakování denního řádu nebo roku, otevírání a zavírání hřbitova nebo individuální refrény krmiček a koček.

Například návštěva paní Bílé na hřbitově má svůj rytmus – její pohyb zde se pojí s určitým tempem, opakováním pohybů, jejich posloupností, způsobem mluvení. Melodie spojené s její návštěvou se vyjevují například v krátké interakci s holubou (která se stále odehrává v nějakém rytmu), pozdravu se známými nebo úklidu hrobu. Rytmus a melodie spojené s návštěvou paní Bílé tvoří refrén, který se každodenně opakuje v hodinu, kdy na hřbitov vždy přichází. Stejně tak jak se lze při procházení s paní Bílou naladit na její

---

³⁰ V rámci širšího uvažování o rytmech a rytmické analýze zastávají pozici, že je na místě posunout se za rytmickou analýzu právě tím, že pojem rytmu bude zakomponován do širšího teoretického rámce teritorologie (Brighenti & Kärholm 2018).

³¹ Rhythms are always already part of a territorialised body, or formation...

³² Zde se promítá vitalistická (resp. neo-vitalistická) perspektiva, kterou se autoři snaží do zkoumání teritoriálních produkcí vnést.

rytmus, ladí se i ona na rytmy jiných, ať už sýkorek nebo koček, jež krmí nebo svých lidských známých. To, jestli sledujeme individuální rytmy nebo rytmy celých oblastí a uskupení, závisí opět jen na tom, jaké měřítko je zvoleno.

5.1. Rytmy hřbitovní zdi

Po ranní procházce na hřbitově s jednou z místních zahradnic vystupuji mimo hřbitovní zdi. Ohromuje mě kontakt se světem za nimi – s hlukem ulice, auty, minimem prostoru, který najednou jako chodkyně mám. Ohlušuje mě doprava. Její přítomnost pohlcuje všechny mé smysly snad až na hmat. Na jazyku cítím prach, čichám nevábnou vůni výparů a nevím, kam se schovat. Krátce nakoukávám do květinářství a rychle se vracím do klidu hřbitovů, který je umocněný tím, že je všední den ráno, a kolemjdoucí potkávám spíše sporadicky. (přepis z terénního deníku 2. 2. 2024)

...když vyjdete z toho hluku a pak po ránu vejdete sem a tady je třeba mlha a všechno to stoupá ... na jaře tady jsou první ptáci, který tady zpívají, tak je to takový fakt příjemný. (paní Lucie, pracovnice ve školce 12. 2. 2024)

Hranice ustanovují, co je vně a co uvnitř toho kterého teritoria, filtrují a mediují přes ně se přelévající rytmy. Zeď jako určitý archetyp hranice reprezentuje „kvintesenci lidské teritoriality obecně“ (Brighenti & Kärrholm 2020: 139). Je nástrojem nejen rozdělení různých bytostí a míst, ale i rytmů. Zdi dříve obklopující města, oddělovaly jeho rytmus a řád od venkova a fungovaly tak jako definiční i identitotvorný prvek³³. Co bylo pro město nepatřičné bylo vykazováno za jeho zdi – ať už se jednalo o mrtvé, nemocné nebo šílené (Ariès 2000; Foucault 1993). Poté, co byla zrušena jedna hradba obklopující a uzavírající město, začalo přibývat vnitřních rozdělení (tam.: 142), ať už jde o kamenné zidky, zátarasy, klece kolem kontejnerů na odpad, dočasné ploty obklopující staveniště nebo zdi uzavřených rezidenční areálů³⁴, jež za pomoci sociální segregace vytvářejí určité zabezpečené enklávy vymezující se vůči okolnímu městu (Low 2022). Vnitřní hradby mohou být ale často ještě skrytější, nenápadnější jako obrubníky, které běžný able-bodied člověk málokdy zaznamená, nebo balkónové sítě proti holubům. Rozkouskování měst na jednu stranu umožňuje soužití různorodých činností a funkcí vedle sebe, na druhou může sloužit jako nástroj oprese (Brighenti & Kärrholm 2020: 143). Rostoucí tendenci tvořit „místa podobných rytmů“

³³ Zde figuruje podobný motiv sebeidentifikace skrze konstrukci druhého jako v případě evropské/neeurospké či člověk/příroda.

³⁴ Anglicky gated communities

(tamt.) se dostává vrcholného zpodobnění v modernistických koncepcích měst typu Le Corbusierova zářícího města důsledně členěného podle jeho základních funkcí (Halík et al., 1998). Podobně se ale manifestuje i v současnějších trendech militantního urbanismu (Graham 2010). V menších rozměrech ji lze identifikovat na proměnách městské ulice, kde je čím dál více jasně dáno, kudy má jet kolo, auto, kudy tramvaj, kde může stát stůl se židlemi nebo kde a jak může chodit člověk. Na jasném určení místa pro přechod chodců je patrná výše zmíněná dvojakost separování – na jednu stranu umožňuje relativně harmonické soužití chůze s jinými druhy dopravy a znamená pro chodce větší bezpečí, na druhou limituje možnosti pohybu chodců a činí přecházení mimo vyhrazená místa o to nebezpečnější.

Jednou z vnitřních zdí města je i ta hřbitovní, která vymezuje hranici, za níž je část (zejména lidských) pohybů klasifikována jako nepatřičná, a proto obvykle nerealizovaná – hned u brány hřbitova informační tabule vyjmenovává jízdu na kole či skateboardu, nebo jakýkoliv pohyb psů. Ve školce, která je od hřbitova oddělena jen zdí a menší brankou je normální jízda na plastových motorkách a když procházíte kolem, často můžete slyšet kola drhnoucí o zem a namáhané spoje těchto strojů, za brankou je ale jejich přítomnost nepatřičná a ideálně by tam neměly nikdy proniknout. To samé platí i pro další nepatřičnosti, jako konzumace alkoholu a užívání jiných drog nebo přespávání lidí bez domova, které ze hřbitova několik let zpátky začala systematicky vyhánět městská policie. Zrovna pro aktérstvo, které je pro svou nepatřičnost za hřbitovní zeď vykazováno, může ale její přítomnost představovat bezpečí a ochranu před okolním městem.

Zeď hřbitova funguje jako určitý filtr, přes nějž proteče jen část rytmů okolního města. Brighenti a Kärholm (2020: 29) říkají, že teritoriální hranice „neznamenají nic jiného než specifické zpomalení toků, změnu velikosti rychlostí“³⁵. Takto nahlížená hřbitovní zeď ve směru z venku dovnitř mnoho rytmů brzdí – hřbitovem například vedou některé frekventované dopravní tepny, které nejsou přetnuté, ale mediované zdí, jíž proteče jen určitý druh dopravního provozu, který je pomalejší a tišší než ten za ní.

Hřbitovní zeď neexistuje ve vakuu ale ve spleti teritoriálních vztahů, které určují, čím je. Role zdi jako bariéry a filtru rytmů by nebyla tak výrazná, kdyby hřbitov byl namísto rušných ulic obklopený rozlehlým parkem, nebo pěší zónou, jejíž rytmus by se do něj plynule přeléval (srov. Kärholm 2017). Pro některé teritoriální vrstvy je zásadní, pro jiné

---

³⁵ ...mean nothing more than a specific deceleration of flows, a change in the magnitude of speeds.

nehraje tak výraznou roli – například pro teritoria koček. Nekastrovaní kocouři, kteří se na hřbitově jednou za čas objeví, mají teritoria dalece přesahující hranice hřbitova a sama zeď pro ně přímo mnoho neznamena – podstatnější je pro ně spíš přítomnost jiných koček a denní rytmus okolních rušných ulic. Pro městského člověka a kočku je zeď ontologicky materializována jinak, pro prvního je zhmotněním řádu, pro druhou na základě výšky různě náročnou překážkou k překonání. Podobně je hřbitovní ruch pro každého něco jiného – pro holuba, který je na něj zvyklý spíše kulisou, pro plachou kočku nebezpečím, pro čtoucího si člověka nápořem na pozornost. Pro různé teritoriální vrstvy jsou ty samé aspekty místa odlišnými skutečnostmi, zde si lze opět vypomoci Ingoldem, který říká, že „[v]ěci jsou jejich vztahy“ (2011: 70, kurzíva v originále)³⁶, jsou jimi nejen určeny ale oni jimi doslova jsou, tak mohou být zeď a ruch zmnožené, skřze své zmnožené vztahy.

Hřbitovní zeď je také již dříve zmíněným místem interakce – ať už jsou to starší paní, které si přes branku povídají s dětmi ve školičce, teenageři, kteří se ji snaží přelézt, nebo krmičky setkávající se s kočkami u krmícího místa umístěného na vrchu zdi, o nichž bude ještě dále řeč.

Následující část popisuje různé rytmy a pohyby odehrávající se mezi hřbitovními zdmi, jak jsou teritoriálně (re)produkovány a jak spolu interagují. Pro uspořádání v porovnání s klidovými rytmy mého těla (Lefebvre 2004; Edenson 2010) dělím do tří oblastí podle jejich tempa na pomalé, střední, rychlé. Toto rozdělení není nijak závazné či určující, ale poskytuje mi užitečný rámec pro porovnávání a propojování rozličných pohybů.

5.2. Pomalé

Lefebvre říká, že „na světě (není) nic nehybného“ (2004: 17, kurzíva v originále)³⁷, určité procesy jsou „jen pomalé v porovnání s naším časem, naším tělem, mírou rytmů“ (tam.: 20)³⁸. Některé z nich jsou pro nás ještě relativně uchopitelné jako pohyb rostlin, jiné, spadající do spíše do kategorie Braudelova *longe durée*, tedy dlouhého trvání ve smyslu geologických útvarů (Iggers 2002), se měřítkem vymykají naší představivosti. I ony ale mají rytmické vzorce a pravidelnosti, které se promítají do zkušenosti každodennosti (Edenson 2010). Rytmy klimatické změny významně ovlivňují, a do budoucna budou stále více

---

³⁶ Things *are* their relations.

³⁷ ... only slow in relation to our time, to our body, the measure of rhythms.

³⁸ Nothing inert in the *world*...

ovlivňovat, teritoriální vrstvu hřbitova ve smyslu ostrova chladu. Stejně tak dění na hřbitově ovlivňuje postupná migrace holuba hřivnáče do center měst (Šturma et al. 2022), který se zde zabydluje a pro některé lidské návštěvnictvo utváří binaritu dobrého holuba – holuba hřivnáče, který nesní „*jen tak leda co*“ (pan Žlutý 27. 3. 2024) a je nějak víc přírodní a horšího holuba – městského holuba, potomka holuba skalního, který sní, na co přijde. Další procesy, které díky své pomalosti zůstávají často skryté, jsou spojené s rozkladem, ať už jde o tlení listí, vyprchávání barvy z plastových dekorací na hrobě nebo zvětvávání kamenných desek a dalších staveb, jimž se bude ještě věnovat v kapitola o břečťanu.

Plynutí roku a cykly proměn zeleně, strukturují náplň pracovníctva na hřbitově – jaro a rozbušení růstu zeleně vede k tomu, že zahradnictvo mající na starost čestná pohřebiště, začne upínat větší část své pozornosti k nim, namísto dosavadního důrazu na odhrabávání listí. Životní rytmus různých druhů stromů také udává to, kdy lidé uznají za vhodné je posekat nebo kdy v nich ptactvo nebo hmyz začnou nacházet dutiny vhodné k zabydlení. Tyto momenty se často překrývají a člověk v rámci svého boje proti rozkladu, potenciální bydliště odstraňuje často dříve, než mohou být využita (na druhou stranu pak na hřbitově zase umísťuje náhradní v podobě budek). Proměna charakteru půdy spoluurčuje to, kdy je povoleno na hřbitově rozprašovat ostatky a kdy ne (od května do října). Rytmus roku a refrény jednotlivých období udávají rámeček řadě dalších teritoriálních taktik a strategií: kdy je vnímáno jako vhodné krmit ptactvo a kdy ne, kdy na hřbitově má téci voda, jaká má být otevírací doba hřbitova, která se prodlužuje s prodlužujícím dnem – zatímco v zimě se brány hřbitova zavírají v pět hodin odpoledne, v létě až v sedm; nebo kdy je třeba upozorňovat na namrzlou zem a jinou nepřízeň počasí a snažit se tak zbrzdit pohyb lidského návštěvnictva. Snahy o toto zbrzdění mohou mít různě kreativní podoby, jako například cesta, kterou v obavě o zdraví starších paní, které „to chození na hřbitov mají jako takový sport, i když je to pro ně nebezpečné“, zvoliv pan Žlutý – místní městský strážník. Dotyčných paní se vyptával, proč na hřbitov chodí i když je celý hřbitov zapadaný sněhem – prý aby z hrobu smetly sněh. Rozhodl se proto začít jim říkat, o pověře, kterou si vymyslel, aby je odradil. „Já jim říkám: víte ale, že se říká, že kdo smete sněh z hrobu do roka umře?“ (27. 3. 2024). Tvrdil, že pověra se šířila a některé paní přestaly chodit tak často, ale bohužel se mi nepovedlo potkat nikoho, kdo by pověru znal. I tak jde ale o dobrý příklad, jak různě jsou artikulovány teritoriální nároky a jak se spolu prolínají sezónní a denní rytmy.

Během roku se také opakují svátky – pro hřbitov jsou zásadní zejména dušičky, Vánoce a Velikonoce, kdy narůstá jejich návštěvnost, proměňuje se výzdoba jednotlivých hrobů, přibývá truhlíků a svíček. Pomalu se spolu s nimi na hřbitovech objevují velikonoční vajíčka a vánoční stromky, nebo květinové věnce na čestných pohřebištích (které se pojí s jinými významnými daty). Vánoční stromky na některých hrobech zůstaly až do března a pomalu se začínaly rozpadat.

Pokud trochu oddálíme měřítko, uvidíme, že důležitou roli v chodu hřbitova sehrávají i několikaleté cykly střídání volebních období komunálních politiků a političek, s nimiž jsou provázané změny ve vedení správy hřbitova. Ta je totiž příspěvkovou organizací města, které volí jejího ředitele. Proměny vedení jsou vnímané různě. Pan Žlutý tvrdí, že „ten kdo je na magistrátě si tam dosadí své kamarády“ (27. 3. 2024) a tak se nejvyšší vedení hřbitova pořád střídá. Pan Zahradník mi zase řekl, že změna vedení znamená změnu pravidel, některých postupů a pojí se s ní strach, jak vlastně všechno bude i očekávání pozitivních změn (10. 5. 2024). Obráceně jsou pražské hřbitovy tématizovány v rámci lokální politiky, například již výše zmíněná Praha Sobě o nich tak mluví ve své vizi pro Prahu³⁹.

Pomalé rytmy často neviděně dávají rytmus těm rychlejším – to, jak se procházíme po hřbitově je ovlivněné ročním obdobím, tím že je v létě větší horko, než bylo před pěti lety, migračními vzorci ptactva a rostlinstva, ale i tím, které strany byly zvoleny do místních samospráv, jaké pravidla nastavují, nebo jestli se zrovna nacházíme vprostřed globální pandemie omezující turismus.

5.3. Střední

Ke střednímu tempu řadím každodenní zavírání a otevírání hřbitova, většinu lidské práce, která zde probíhá – hrabání listí, úklid hrobů; dále ptačí vyzobávání krmítek, sunutí se kočárků, procházení se koček, obsypávání krmítek nebo galerijní chůzi. Jako galerijní chůzi⁴⁰ jsem začala označovat pohyb části návštěvnictva, která mezi hroby prochází způsobem připomínajícím člověka v galerii. Čtou si popisky u zvláště významných hrobů,

---

³⁹ PRAHA SOBĚ. Náš plán pro veřejný prostor. <https://prahasobe.cz/zlepseni/verejny-prostor/>

⁴⁰ Galerijní chůze není to samé jako flanérská chůze městem, ačkoliv jí svým bloumavým charakterem trochu připomíná. Co spolu mají společné je nakonec to, že člověk, který je vykonává musí mít dostatek času a prostoru na to se jim věnovat a být alespoň částečně able-bodied. Galerijní chůze je ale blíže vázaná na jednotlivé „exponáty“ a ten, kdo ji vykonává nestojí nad každodenním shonem města, ale uprostřed klidu hřbitova.

rozhlíží se po náhrobcích, co pár kroků se zastaví a zkoumají, na co jim zrovna padl zrak, a některé objekty svého zájmu si vyfotí. Galerijní chůze silně interaguje s materialitou hřbitova, která je z části složena z izolovaných exponátů – hrobů a hrobek, z nichž každý nese i základní popis s informacemi – jmény zesnulých a jejich daty narození a úmrtí, která naznačují, kdy hrob vznikl. Popisky ještě rozvádí informační tabule a tabulky od hřbitovní správy, které zvládnou a nabádají k delšímu zastavení se. Na hřbitově jsou také dvě naučné stezky. Další praxí správy podporující galerijní chůzi jsou pravidelné komentované procházky. Správa hřbitovů ráda označuje jako „galerii pod širým nebem“, je tak popisován v jejích textech, na procházkách samotných i ve vyprávění zaměstnanců. Posilování vrstvy hřbitova jako galerie „tou správnou cestou jeho otevírání veřejnosti“, jak řekla paní Růžová ze hřbitovní správy (16. 5. 2024). Tyto teritoriální taktiky a strategie vyzývají k procházení se galerijní chůzí. Procházející tuto teritoriální vrstvu dále posilují a jejich případné požadavky, komunikované skrze otevřená setkání veřejnosti se správou nebo online ankety, ovlivňují oficiální hřbitovní strategie. Galerijní chůzi také podněcuje absence jinak relativně běžných rychlejších rytmů města – cyklistů, aut a částečně i běžců.

Na hřbitově zkrátka není mnoho věcí, které by vůči galerijní chůzi působily arytmiicky. Pracovní aktivity, které by ji mohly ohrožovat, probíhají vždy v relativně malém rozsahu a spíše v ranních hodinách, v areálu hřbitova se rozpouštějí. Stejně tak ji neruší ani rychlé pohyby zvířectva. Zde se vyjevuje jedna z asymetrií – zatímco rychlé pohyby koček nijak zásadně neruší lidskou galerijní chůzi, i klidný pohyb člověka vyruší podobné procházení se koček. Při mých galerijních procházkách přede mnou utíkaly kočky, zajáci, veverky i někteří ptáci. Mé prozkoumávání zapadlejších oblastí hřbitova je neustále nutilo k tomu měnit způsob svého pohybu. Lidská galerijní chůze tak rozhodně dokáže působit arytmiicky vůči podobným pohybům jiných druhů.

Pro přiblížení dalších rytmů a jejich prolínání, krátce nastíním průběh všedního dne na hřbitově. Ať už je jakákoliv roční doba, otevírá se v osm hodin ráno, v tu samou dobu otevírá ve všední dny i školka, do níž rodiče přivádějí děti. Již před otevřením je ale hřbitov dějištěm čilých aktivit – ne-lidská zvířata mají místo pro ševlení, hemžení, který narušují jen přípravy na otevření hřbitova přibližně 20 zahradnic a zahradníků. Dopoledne na hřbitově vznikají různá epicentra práce – odklizení zeleně, vytesávání náhrobků či rekonstrukce hrobek. V březnu, kdy docházelo k intenzivnímu odklizení břechťanu a spadaného listí, některá z nich přecházela do rychlých temp – přibylo hluku a pohybu motorových vozidel, jimž bylo třeba se vyhýbat. Kolem různě rušných epicenter se pak

postupně trouší návštěvnictvo, dopoledne bývá na hřbitově klidněji a často převažují lidé jdoucí navštívit hroby, většinou tu také prochází dvojice městských strážníků. Ke každodennímu dění samozřejmě patří i obřady ukládání ostatků do hrobů, které ale často probíhají pro běžné návštěvnictvo vcelku nepozorovaně a spíše v první polovině dne. Kolem oběda začíná přibývat kočárků a v nich usínajících dětí. Krátce poté několikrát do měsíce začne po hřbitově korzovat skupina lidí, kteří jsou součástí komentované procházky. S odpoledními hodinami a koncem pracovní doby se zvyšuje celková intenzita lidských pohybů a denní refrény se přelévají mezi hřbitovní zdi. Přibývá krmících interakcí, ptactvo se častěji slétá k rozsypanému zrní u hlavního ptačího krmiště. S večerem se hřbitovní brány uzavírají a většina lidí je vykázána mimo hřbitovní brány, ostatní hřbitovní bytosti si žijí relativně po svém.

5.4. Rychlé

Jako rychlé zde označuji to, co se vymyká střednímu a je různými způsoby více, ať už intenzivní, výrazné nebo rušivé vůči ostatnímu. Jak již bylo popsáno výše, lidské rychlé rytmy jsou na hřbitově z velké části tlumeny, zvířecí spíše nikoliv. Zatímco lidský běh je předmětem debat, ptačí poletování, kmitání křídel či zaječí a veverčí poskakování nijak adresovány nejsou. Maximálně v případě, kdy mezi zvířaty dojde ke konfliktu, který vyrušuje. Třeba peroucí se kočky, které podle paní Růžové ze hřbitovní správy ruší zvukově a mohou ohrozit průběh pohřbů. Zároveň zvířecí hemžení se a rychlé pohyby nijak výrazně cíleně limitovat nelze a je k tomu třeba komplexního a dlouhodobého úsilí, jako je například věnováno omezování psích pohybů, které jsou limitovány i všude v okolním městě – buď mají svého člověka, který na ně dohlíží, nebo jsou odchyťováni, kastrováni koček nebo jinými formami vymáhání kontroly nad celými populacemi daných druhů.

Vraťme se ale zpátky k lidskému běhu, který otevírá celou sféru současného tření, kolem toho, co je na hřbitově vhodné a nevhodné. Zatímco teritoriální vrstva galerijní chůze a návštěvy pozůstalých jsou buď v harmonii nebo zůstávají mimoběžnými, běh vůči nim oběma podle některých působí arytmiicky. Například pan Žlutý říká, že „když tady máte obřad a někdo vám tu v trenkách běží kolem, tak to prostě není úplně dobrý.“ (27. 3. 2024) Paní Růžová běh vnímá podobně, ačkoliv kolem něj nejsou žádná oficiální pravidla, podle ní by člověk měl být schopný vytušit, co je na hřbitově vhodné, a běh to není (16. 5. 2024). Pravidla v tomto ohledu ale nejsou vůbec jednoznačná. Paní Lucie, pracující ve školce u paty hřbitova, se často stává, že se jí známí a rodiče ve školce ptají, jestli

je v pořádku na hřbitovech běhat. Sama v tom žádný problém nevidí, ale dodává, že už je možná otrkaná dlouhodobým pobytem na hřbitově. Zatímco pan Zahradník mi řekl:

Lidi tady běhají... taky se to nesmí, je to tam napsaný. Nesmí se to, ale každéj to dělá, nikomu to nepřekáží... (10. 5. 2024)

V pravidlech u vstupu do hřbitovy běh vyloženě zakázán není. Nejasnosti kolem něj, které nemíjí ani zaměstnanectvo, ale dobře ukazují, že jde o určitou šedou zónu. Matylda, zahradnice z odlehlejší části hřbitova, zase říká, že ačkoliv jí osobně běhající lidé nijak nevadí, někteří návštěvníci si na ně stěžují. Lidský běh je tak v určité liminální pozici – není zakázaný, ani jasně povolený. Teritoriální spojování tu nabývá různorodých forem. Další rovina konstrukce vhodnosti a nevhodnosti běhu se odkryje při vzdálení se ze hřbitova samotného v novinových člancích informujících o tom, že běh na hřbitově je povolený a vhodný, nebo prospektech v nedalekém hotelu lákající k rannímu běhu na hřbitovech. Co je v každodennosti hřbitova v procesu vyjednávání a nesamozřejmosti, je jako samozřejmost, která je nabízena jako atrakce.

V každodennosti se běh na hřbitov bez problémů vejde, nikdo kvůli němu není vykazovaný, ani jsem nebyla svědkyní či neslyšela vyprávění o tom, že by kvůli němu vznikaly spory. Stále je zde ale tlak spojený s nejistotami ohledně jeho vhodnosti – většina lidí se podiví nad možností běhat na hřbitově, já sama jsem v minulosti několikrát přerušila běh, když jsem vstoupila za hřbitovní bránu. Souběžně s tím ale úkryt, který Doubravecké hřbitovy poskytují, má pro některé umožňující povahu, například pan Šedý mi v emailu napsal:

Letos se snažím občas pomoci své nevalné kondici běháním, a i k tomu mi Doubravecké hřbitovy poskytly útočiště, oproti běžné ulici s minimem lidských pohledů, které jako začínající běžec úplně nepotřebujete). Neživé už můj neohrabaný běžecký styl, doufám, příliš netrápí. (18. 6.)

Pro doplnění ne-lidská zvířata na hřbitově běh pana Šedého pravděpodobně také netrápí, teda alespoň ne více než jakákoliv jiná přítomnost lidí, která na některé z nich působí jako podnět k rychlému pohybu, respektive útěku.

V podobné situaci jako běh jsou různé formy hry, ačkoliv jsou často v nepatřičné pozici, na hřbitov se většina z nich vejde. Na hřbitově se schovávají šipkovačky, kočičí škádlení, i stavění sněhuláků, vmístí se zde panujícího souladu, který lze označit za eurytmii, tedy stav, v němž jsou rytmy vzájemně harmonicky koordinovány. Pokud by docházelo

k rozchodu rytmů zamezujícímu tuto synchronizaci, jednalo by se o arytmii. Další podobou, kterou by na sebe souhra hřbitovních rytmů mohla brát je pak isorytmie, která znamená sjednocení pod nějakým povelům shora, podobně jako je orchestr sjednocený dirigentkou (Lefebvre 2004, Kravka 2020).

Co jsem vyslechla a vypožorovala naznačuje, že jako ohrožení místní eurytmie jsou některými lidmi zakoušeny a chápány zejména pohyby rychlých temp – dětská hra, jízda na kole, přítomnost psů nebo aut. Rychlé se v tomto ohledu přidává k jinak nepatřičnému jako je přítomnost uživatelů a uživatelék drog, lidí bez domova nebo těch, kteří a které na hřbitově žebrají. Naopak rychlé rytmy ptactva jsou vítané. Pro mé zakoušení hřbitova působily nejarytmičtější některé intenzivnější úkony spojené s údržbou hřbitova – kácení břečťanu nebo stromů, které jsou ale ostatními lidmi často chápány jako něco, co k chodu hřbitova patří.

5.5. Eurytmie a teritoriální komplexita

Ačkoliv existují obavy o její narušení, mám za to, že dění na hřbitově se pohybuje spíše v mezích napínání hranic zde panující eurytmie než mimo ně. Různé rytmy jsou spolu v souladu, nevytvářejí perfektní harmonii, nejsou sjednoceny onou pomyslnou dirigentkou, ale utvářejí každodenní barvitý souzvuk, který nenesé známky přílišného chaosu nebo zmatku a v němž lze klást široké spektrum teritoriálních nároků. Je to trochu podobné jako když městem protéká široká a pomalu plynoucí řeka. V té lze plavat různými směry, bezpečněji a různoroději než rychlou horskou řekou, pokud jí ale projede motorový člun, rozvíří vodu, v níž se najednou hůře plave, převrátí znestabilní malé loďky a odežene nutrie a labutě. Klidnější rytmy se mohou rozvíjet, vydávat různými směry, dokud něco nenaruší jejich ustálenou konfiguraci a nezačne je osekávat a omezovat. Teritoriální komplexita není možná bez eurytmie. Jestliže, teritoriální komplexitu utváří mnohost a překrývání se teritoriálních (re)produkcí a teritoriálních vrstev na daném místě a nehierarchický vztah mezi nimi (Kärrholm 2017), pak stejný vztah musí panovat i mezi místními teritoriálními rytmy. Toho je na hřbitově docíleno vylučováním chaosotvorných rytmů, které se bez regulace snadno, často skrze svou rychlost a intenzitu, stávají v okolním městě dominantními.

Hřbitovní teritoriální komplexita je tvořena dvěma hlavními aspekty. První se točí kolem člověka. Hřbitov je specifictěji svázaný pravidly než jiná místa označovaná jako veřejné prostory – není určený pro dětskou hru, nebo ji alespoň silně utlumuje, hlasitý

rozhovor, pití alkoholu, tanec nebo přespávání. Zároveň co se lidí týká je pro některé spojen s nepatříčností smrti a jeho návštěvu vnímají jako morbidní. Tato svázanost ovšem není jen omezující. Zatímco někteří tu nejsou vítáni, jiní zde nacházejí útočiště, kterého se jim jinde nedostává. Stín a relativně rovné a upravené cesty znamenají, že pro starší lidské návštěvnictvo je hřbitov bezpečnějším a příjemnějším místem pro procházky než nedaleké kopcovaté parky s menším množstvím stínu. Podobné platí pro lidi s kočárky. Utlumení lidských rytmů spolu s např. teritoriálními (re)produkci rostlin umožňuje klidnější a pomalejší způsoby žití a pohybu.

Druhá perspektiva se otevře, pokud se na Doubravecký hřbitov podíváme jako na široce sdílený prostor (Stulíková 2015) charakterizovaný koexistencí různých více-než-lidských entit a bytostí. Zbrzdění a omezení intenzity a tempa lidských pohybů totiž vede k umožnění nelidských pohybů, které by například v parku méně definovaném pravidly byly více limitované. Ne-lidské bytosti mají hřbitov třetinu času samy pro sebe a vyskytují se zde druhy, které nejsou ve městě tak časté – například volně rostoucích jarních květin je zde větší koncentrace než kdekoli jinde v okolí, podobně je tomu s trvale usídlenými kočkami nebo již zmíněným stínem.

Hřbitov tak podle mě lze považovat za široce teritoriálně komplexní místo, kde je škála umožňovaných aktivit posunuta směrem k pomalejším rytmům. Jde tak o jinou teritoriální komplexitu než u přilehlého parku – oproti němu je klidnější, v jistém směru méně uspořádaný, poskytuje klid a útočiště. Mladiství se zde mohou schovat před všudypřítomným dohledem, zvířata ho mají nejpozději od sedmi od večera sama pro sebe, nehraje tu hudba, což pro městské parky obzvláště v létě většinou neplatí. Podobně jinak vyznívá hřbitovní teritoriální komplexita i vůči nedalekému brownfieldu – oproti němu je pro lidské aktérstvo hřbitov uspořádanější a tím pádem pro část z něj bezpečnější, vhodnější k návštěvě, přístupnější a nabízí víc možných činností, pro jiné je ale naopak skrze svou uspořádanost svázaný moc, kočkám zase poskytuje jinou, menší míru volnosti na druhou stranu více příležitostí pro nenamáhavý zisk potravy.

Následující kapitola dále přibližuje, jak různé mohou teritorializace hřbitova být, na příkladu břecťanu, způsobech jeho teritoriálních nároků a toho, co dále podněcují.

6. Jednoho dne zmizel břechťan

Na hřbitově je jaro v plném proudu, tam kde se před dvěma týdny hrdě tyčila sněženková pole rostou fialky a dalších barevné květiny. Z hrobů raší krokusy. Barevnost jednotlivých hrobů, která předtím v šedivých měsících působila trochu nepatřičně, najednou souzní s barvami jara, jen přibylo více živých květin, které voní a skýtají lákavější útočiště než předchozí nevoňavé květy. Kameny válející se na zemi ohraničují malá políčka medvědího česneku. Ten na některých místech proráží břechťanem a okupuje zdánlivě již zaplněné místo. Kos si vyzpívává své území. Přibývá také hmyzu. Objevují se první komáři. Ptacvo začíná hnízdit. Další kos, který už si své teritorium vyzpíval, si nosí klacíky a větvičky, z nichž začíná stavět hnízdo ve větvích velkého dubu. Vrabec, který rád hnízdívá ve křoví se zase začal zabydlovat ve zmeti břechťanu, která se v průběhu let utvořila v okolí jednoho z větších kamenů. Tato oblast je pro ně oba lákavá i protože je méně navštěvovaná většími a hlučnějšími bytostmi, které málokdy pronikají hlouběji do zarostlosti. Břechťan tu roste dlouho, déle než žijí vrabec i kos. Poslední dobou se častěji objevují větší hlučné bytosti v okolí zarostlé zóny, ze začátku nešlo o nic výrazně rušícího, koneckonců se objevovaly až celkem pozdě, když už dávno vyšlo slunce a kos i vrabec si šli po svém.

Dnes jsou ale obzvláště hluční. Vrabec i kos odlétají hledat potravu. Po pár hodinách se vrací. Vrabec letí ke křoví se svým hnízdem, když ale přiletí nemůže ho najít. Křoví zmizelo. Ať hledá, jak hledá nikde není. Dezorientovaně chvíli poskakuje a popolétává kolem. Jeho hnízdo zmizelo spolu s křovím. Břechťanového křoví obecně ubylo. Kos se vrací do svého hnízda v koruně stromu nad zmizelým křovím. Nic ho zásadně neruší. Někteří ježci už se probouzejí z dlouhého spánku, ale ne všichni, někteří jsou stále zahrabaní pod břechťanem. Jednoho z nich ruch a mizení břechťanového křoví probudily. Naštěstí už se hřbitov s nastávajícím jarem začíná hemžit hmyzem a další potravou. Břechťan samotný už nasazuje nové větvičky, které pučí z pahýlů trčících ze země.

(volné zkompostování březnových zápisů z terénního deníku)

*

Co se stane, když na hřbitově zmizí břechťan? V městské krajině a jiných místech udržovaných člověkem jsou rychlé a razantní změny celkem běžné – křoví se pokácí, tráva poseče a po pár hodinách není skoro znát, že tu vůbec byly (Šturma et al. 2022). To ovšem

neznamená, že pro obyvatelstvo hřbitova nejde o šok. K „likvidaci nežádoucí zeleně“ v podobě břechťanu došlo v březnu, kdy už ptáci hnízdí, některý z nich tak, jak mě upozornila paní Zpěvavá, opravdu mohl přijít o útočiště, které si mezi větvemi vystavěl. Jestli si kos už vyzpíval své teritorium a jeho hnízdo bylo strženo spolu s břechťanem, bude muset začít s jeho vyzpíváním znovu. Musím ale přiznat, že rozsah toho, jak likvidace břechťanu zasahuje ne-lidské obyvatelstvo hřbitova, mi není dostatečně známý, a tak předchozí odstavce vyvěrají z vědomého improvizovaného překladu jejich přibližných zkušeností⁴¹. Vyprávění lidských zkušeností je o něco přímočařejší. Pan Žlutý se mě hned v druhé větě poté, co jsem ho oslovila, zeptal, jestli budu psát i o tom, jak tady „devastují ten břechťan“ (27. 3.). Sám se totiž k jeho odstranění staví dost kriticky. V jeho očích narušuje místního genia loci, od břechťanu vyčištěné místo se stává sterilním a ubývá tím zeleně, která hřbitov ochlazuje. Vyprávěl mi, že dokonce uvažoval, jestli na kácení neupozornit místní ochránářský spolek, kdyby pokračovalo dál. Oproti tomu pro hřbitovní správu o žádný velký zásah do hřbitova nejde, k podobným úpravám dochází vždy jednou za pár let, což podle nich zajišťuje, aby celý nezarostl. Odstranění břechťanu podle nich starší část zpřehledňuje a vede k tomu, že část lidského návštěvnictva se zde cítí bezpečněji.

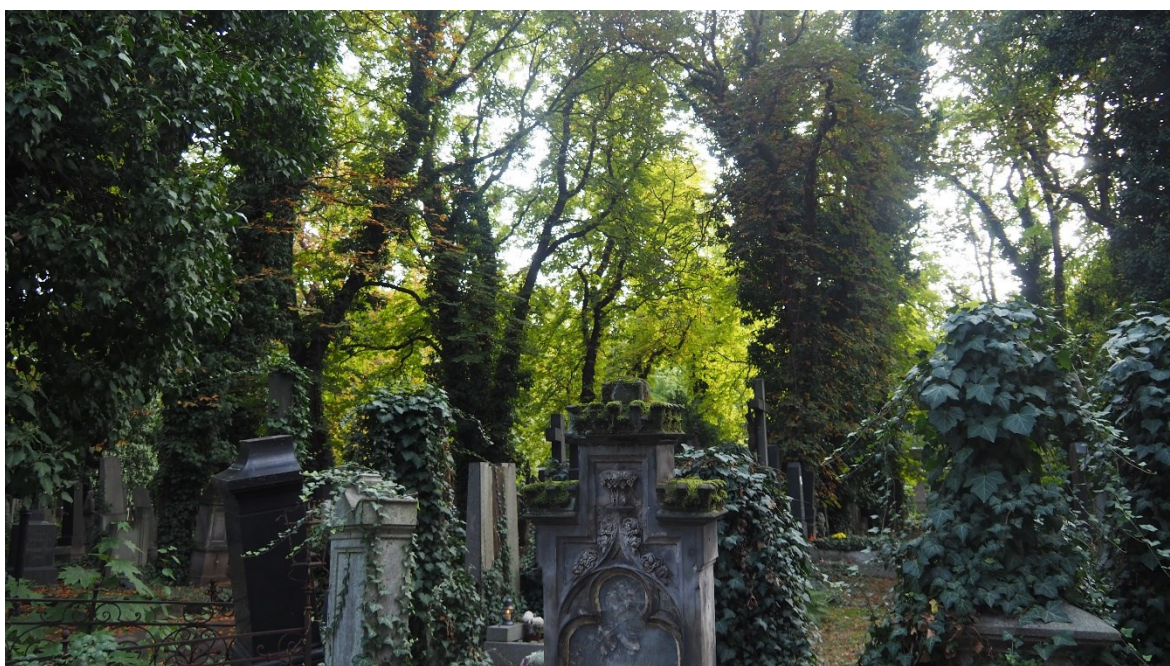
Co vše ale vlastně břechťan na hřbitově dělá a čím je? Rostliny vznášejí teritoriální nároky stejně jako jakékoliv jiné bytosti, jejich teritorializace se ale často odehrávají velmi pomalu, ať už jde o růst jednoho konkrétního stromu nebo více-generační migrace celých druhů. Postupně zabírají kusy prostředí, které tím zároveň zpřístupňují zvířatům a dalším. Na hřbitově tak trvá léta, než kořeny stromů zvlíní asfaltové cesty a udělají je náročnější na průchod pro některé lidi, nebo než asfalt zpřetrhají a vytvoří místo pro menší rostliny a brouky. Jiné jejich teritoriální role se samozřejmě odehrávají i rychleji – některé květy vydrží pár týdnů, listí opadá během pár dní. Rychlejší procesy jsou obvykle spjaté s již zmíněnými cyklickými proměnami roku, a tak se i ony váží s určitou pomalostí a vytrvalostí, díky nimž dokáží rostliny tvořit (relativně) stabilní osvětlení pro jiné druhy (Brighenti & Karrholm 2020: 12). Hřbitovní břechťan funguje jako skrýš, zázemí, místo zimního spánku, koncentrace potravy nebo zdroj stínu. Pomalé teritorializace břechťanu se mohou stát jiným druhům i osudné, pokud dostatečně obrostle strom je břechťan schopný ho zahubit a jeho plazení se po zemi limituje růst některých jiných rostlin.

---

⁴¹ O problému překládání a tomu, proč se mu většinou snažím spíše vyhýbat, se zmiňuji v kapitole 3.2.

Velké koncentrace břechťanu někdy připomínají křoví, které má „vrozenou schopnost určitý úsek krajiny rozmlžit a zahltit nejednoznačností“ (Šturma 2020: 287). Tato nejednoznačnost může být opět jak umožňující, tak limitující. Pro část návštěvnictva znamená pocit nebezpečí tím, že se jejich okolí stává nepřehledným. Krajinu kolem sebe ale také změkčuje – řasí hladké povrchy, zamazává ostré rohy, zamazává kontrasty.

Procházíme teď úplně nejzarostlejší částí hřbitovů u horní zdi. Alice si pochvaluje břechťan, který pohlcuje hroby a přetváří je k nepoznání. Má tuhle část hřbitovů ráda, protože se tu všechno hezky proplétá. (přepis z terénního deníku 6. 2. 2024)

Hřbitov zahalený do břechťanu, který ho sjednocuje a změkčuje.
(archiv autorky 2023)

Podobně jako měkký lesopark, kde se podle Karolíny Pauknerové (2010) může tělo městského člověka na chvíli vymanit z disciplinační moci města, poskytuje břechťanem zarostlý hřbitov jistou volnost. Narozdíl od lesoparku je zde přítomný dohled v podobě kamer a přísnějších pravidel, i tak odklopení břechťanem umožňuje jistou míru skrytosti a soukromí. Hladkost okolního města stojící v protikladu měkkosti sice na hřbitově zůstává přítomna v podobě vyasfaltovaných cest a informačních tabulí, díky břechťanu a dalším se mimo ně šíří jen minimálně. K hladkým hlavním cestám zároveň nabízí alternativu

desítky cestiček mezi hroby, které i přes svůj pravidelný vzorec zůstávají nepřehledné a nejasné. Teritorializace břechťanu ale i jiných rostlin hřbitov změkčují a rozmazávají. Ačkoliv hranice areálu hřbitova jsou v něčem jasně dané, jeho vnitřní zdi a hradby nehrají takový význam, protože je všechny porůstá ten samý břechťan vytrvale vzdorující jiným teritoriálním nárokům – například těm vztahujícím ke hřbitovu jako veřejnému prostoru určenému k rozvoji. Pokud tedy nedojde k jeho odstranění.

Mimo výše popsané je břechťan také bytostí zastrašující část městského horka, a naopak přitahující filmaře, fotografy a mnoho dalších. V neposlední řadě je ale také původcem rozkladu.

6.1. Předtím rozkládal hroby

Vše se nějakým způsobem rozkládá a rozpadá, většina rozkladu ale nevstupuje do našeho povědomí jako něco významného, hodného pozornosti – třeba na postupné rozkládání vlastních těl povětšinu života rádi zapomínáme. Jaký druh rozkladu tedy vědomě reflektujeme? Takový, který je nemístný – odehrává se, kde by neměl, nebo mimo obvyklé rámce a tempa, ať už se děje příliš rychle, jako v případě molů, kteří rozkládají jídlo v našich kuchyních rychleji, než bychom chtěli, nebo naopak příliš pomalu jako v případě plastů pohozených v lese (Hage 2021). Rozklad biomasy v kompostu je vítaný, rostlinstvo postupně rozkládající naše obydlí už výrazně méně.

Břechťan rozkládající hroby a dusící stromy na hřbitově pro mnohé vytváří nové možnosti přístřeší tím, jak otevírá jednotlivé hroby a hrobky, nebo nutí stromy k usychání, díky němuž se v nich objevují nové skulinky a úkryty. Hřbitovní správa sice břechťan označuje jako nežádoucí zeleň, nevede ale proti němu a jeho rozkladové agendě žádný lýtý boj, spíše jej průběžně reguluje. Návštěvnictvem rozklad iniciovaný břechťanem taky obvykle není nahlížen jako nepatřičný. Občas se ale objeví někdo, kdo má opačný názor a k nelibosti hřbitovní zprávy se rozhodne pro partizánské odstranění břechťanu.

Partizánské odstraňování břechťanu jako improvizovaná forma údržby, která má oddálit rozklad (Gupta 2021), může být ve výsledku kontraproduktivní, protože některé náhrobní kameny spíše než, že by byly břechťanem rozloženy, jsou s ním neoddělitelně propletené a s odstraněním břechťanu hrozí zhroucení se náhrobku. Proto na hřbitově visí následující výstraha:

PROSÍME O POMOC!!!!!!

Ač se to zdá jako dobrý nápad, odstranit nárůstky břečťanů ze starých hrobů přináší místo záchrany destrukci. Bohužel jsme opakovaně objevili NEODBORNÉ ZÁSAHY NA BŘEČŤANOVÉM POROSTU v historických částech Doubraveckého hřbitova, při nichž DOŠLO K PÁDU NÁHROBKŮ A JEJICH NENÁVRATNÉMU POŠKOZENÍ. Bez průzkumu, odborné fixace a zajištění náhrobku nejen po statické, ale i restaurátorské stránce dochází k nevratným škodám, které mohou být posuzovány jako TRESTNÝ ČIN!!!

[...] Břečťany ze starých náhrobků smí odstraňovat jen nájemce hrobového místa nebo zaměstnanci správy hřbitova.

Máte-li podezření, že někdo provádí odstraňování břečťanu bez povolení správy hřbitova, kontaktujte ihned Policii ČR nebo Městskou policii na lince 156!

Snaha zabránit rozkladu, v tomto případě zdá se může rozklad naopak urychlit. V novější části hřbitova se potýkají s podobným problémem, břečťan zde ale není odstraňován z hrobů, nýbrž ze stromů, o čemž mi vyprávěla zahradnice Matyllda:

Většina stromů kolem nás je břečťanem úplně obalená, část jen v náznacích. Matyllda mi vypráví, že tu měli prý pána, který je sem vytrvale chodil ořezávat v dobré víře, že tím zachrání stromy, které břečťan oblézá. Zaměstnanectvo se mu snažilo domluvit, do celé věci vstupovala i policie, vzhledem ke vzniklé škodě, která vlastně žádná není, ale nešlo nic udělat (např. podat trestní oznámení). Matyllda říká, že navíc je jeho snaha úplně marná, porostlé stromy, které se snažil zpod břečťanu vysvobodit jsou podle ní už stejně mrtvé. Jakmile je břečťan úplně obalí začnou postupně umírat. (přepis z terénního deníku 2. 2. 2024)

Správa hřbitova se občas setkává se stížnostmi na partizánskou údržbu a někdy je obviňována z toho, že za ní stojí. Sama správa je v úpravách břečťanu limitována vlastnickými vztahy, které zde lze uvažovat jako teritoriální strategie. Hroby jsou v soukromém vlastnictví pozůstalých, kteří mají pronajatá jednotlivá pohřební místa – dokud je vše řádně zapláceno nemá správa právo do hrobu zasahovat a údržba probíhá kolem těchto ostrůvků soukromého vlastnictví, na nichž si břečťan může růst nerušeně, pokud jej nezlikvidují sami nájemci. Ostatně i neplacené hroby se nechávají ladem, dokud nejsou potřeba, respektive není potřeba obnovit další hřbitovní místa. Neustále je všechny udržovat by totiž bylo pro zaměstnanectvo hřbitova nemožné. Ačkoliv by hřbitov bez regulace břečťanem pravděpodobně postupně celý zarostl, narozdíl od koček, o kterých bude vyprávět následující kapitola, není správou nahlížen vyloženě jako invazivní druh, což jsem,

na základě pozorování a rozhovorů s jinými, před setkáním se zástupci a zástupkyněmi správy předpokládala.

6.2. Nakonec všude rostla tráva

Zmizelý břechťan sice od března nestihl dorůst zpět, ale na jeho místo nastoupila řada jiné zeleně. Ta sice neskýtá tolik křovitých míst, ale utváří zase jiná prostředí a teritoria na ně vázaná. Náhradníci břechťanu nejsou tak fotogeničtí jako on, ale jiné z jeho funkcí plní dobře. Ačkoliv v první moment zásah do podoby hřbitova působil radikálně, v běhu hřbitovního života to znamenalo hlavně nový typ pohybu na daném místě a potenciální vysídlení nelidských obyvatel břechťanu, kteří ale naštěstí mají o pár metrů vedle možnost alternativního ubytování. Vykácená část se stala přehlednější, zpod břechťanu se vyklubaly ostré rohy a hladké povrchy. Od nich ale odvádí pozornost bující traviny, které hřbitov znovu trochu znejasňují.

Cílem této vyprávění o zmizení břechťanu bylo ukázat, jak různě mohou teritorializace hřbitova vypadat a jak se utváří jeho částečně nejasný a nepřehledný charakter, který je v kontrastu s okolním městem a vytváří prostředí, kde mohou vznikat intimní mezidruhové vztahy skryté pohledům většiny, jimž se věnuje následující kapitola.

7. O kočkách a lidech

Vycházím ze hřbitovů a pomalu směřuji pryč. Zastavuje mě ale komentář kolemjdoucí paní, s níž se dám krátce do řeči. Při loučení se od ní dozvídám, že směřuje tam, odkud jsem právě přišla – na hřbitov. Prý nakrmit kočky. Trochu se nad tím podivuji. Ona jen s úsměvem odpovídá, že je sem pravidelně chodí krmit už dvanáct let, a popisuje mi, kde krmení nechává. (přepis z terénního deníku 3. 12. 2023)

Protože jsem byla promrzlá skrz naskrz rychle jsem se s paní rozloučila a běžela se zahřát, čehož jsem později litovala, protože sama jsem hledáním krmícího místa, které zmiňovala a které vzbudilo mou zvědavost, strávila několik následujících týdnů, než se mi konečně podařilo ho najít.

Stála jsem na loučce, když jsem si všimla, že vedle zelenavého keře se povalují kvádříky ledu. Uprostřed zdánlivě ničeho působily nepatříčně, tedy dokud si člověk nevšiml dalšího nepatříčného úkazu – dřevěné krabice schované pod keřem a plastových mističek kolem ní. Kvádříky ledu byly očividně vyklepnutá zmrzlá voda z mističek. Na krabici stálo několik konzerv s kočičím krmením a na druhé straně keře bylo umístěno něco jako kočičí pelíšek – molitanová krabice, která má na jedné straně kruhový otvor jako vstup a uvnitř je vystlaná senem. Její vnějšek je obalen něčím jako černým staniolem, který ji činí relativně nenápadnou pro kolemjdoucí. (přepis z terénního deníku 14. 1. 2024)

Stejně tak trvalo narazit na někoho, kdo by se krmení účastnil – ať už krmičky nebo kočky. Po hřbitovech chodí totiž v určité časy, po svých vyšlapaných cestách a běžný návštěvník si jich často ani nevšimne. Už po prvním oslovení dvou dam krmících kočky, které se později staly mými spolehlivými průvodkyněmi hřbitovem, jsem ale začala pomalu pronikat do tohoto netušené světa barvitých kočko-lidských vztahů, které se postupně staly jedním z hlavních téžišť mého výzkumu.

Od krmiček jsem postupně zjistila, že na hřbitově v současnosti žije přibližně devět koček, o které se stará asi šesti až sedmi členná skupina pravidelných krmiček⁴². Některé chodí na hřbitov dennodenně, jiné jednou týdně. Péče o kočky znamená návštěvu jedné/dvou boudiček, kde nechají krmení, což každá pojímá trochu jinak – některá přinese

---

⁴² Jako součást širší komunity krmiček byly párkrát zmíněni i muži, s žádným z nich jsem se ale nesetkala a zmínky o nich byly sporé. Text tak pracuje s pojmy krmičky a kočky, které jsou v ženském rodě, zahrnují ale i kocoury a občasně krmiče.

konzervy, jiná zase vyvařuje těstoviny s masem. Mezi nimi pak vyčnívá postava paní Rezavé, která stojí za systematizováním péče o kočky na hřbitovech.

Kočí obyvatelky a obyvatelé hřbitovů (archiv pana Šedého 2023)

Před patnácti lety na hřbitov chodilo nespécifikované množství krmiček a žilo zde přibližně čtyřicet koček. Na to vzpomíná i paní Bílá, která na hřbitovy chodí pravidelně už třicet let:

No těch tady bylo... já jsem jezdila s tou taškou na kolečkách z práce a jak to vrzalo a pískalo, tak se čtyři seběhly. To ještě tady nebyla paní Rezavá ani Tlapková, nikdo... A já, co jsem měla, to jsem jim dala... byly vděčný i za buřtu. (10. 3. 2024)

Pak na hřbitovy přišla paní Rezavá, která si vzala společně se svou maminkou za úkol se o kočky na hřbitově postarat a dát péči o ně nějaký rámeček.

Tedka jedu patnáctý rok. [Chodila jsem sem i dřív], jenomže až do podzimu 2009 jsem vůbec netušila, že tady ty kočky jsou [...] až na podzim 2009 jsme si s mamčou všimly, že jsou tady dvě koťata, který se začaly motat kolem. Myslely jsme si, že je někdo vyhodil. Pak se nám je podařilo chytit, zůstaly u nás samozřejmě,

a v prosinci se to opakovalo. Na stejném místě další dvě kořata... ale úplně maličké. Tak se nám je zase podařilo chytit, ale už jsme zjistily, že ten problém není to, že by sem ty kořata někdo nosil, ale že se to tady prostě množí. (17. 2. 2024)

Poté, co se seznámila s jednou z místních pracovnic, zjistila, že koček je tu ve skutečnosti spousta a hřbitovní správa jejich přítomnosti není moc nakloněná a nijak se o ně nestará.

Já jsem do toho tehdy spadla s minimální zkušeností, takže jsme v podstatě... abyste to moc nerozmazávalo... jsme to s mamkou tady začaly další rok samy na vlastní pěst kastrovat. Normálně na tajňačku.

[...]

Začaly jsme vlastně na jaře 2011 odchyta. Já jsem měla strach správu hřbitova kontaktovat. Přiznám se, že jsem nevěděla, co jim říkat a člověk by vlastně i na ty odchvy měl mít správně kurz [...]. Dělal jsem to, jak se říká na pankáče, a v roce 2019 to už bylo všechno krom dvou holek prokastrovány.

(17. 2. 2024)

Správu hřbitova paní Rezavá kontaktovala, až když došlo k poničení krmelců a boudiček od zaměstnanectva hřbitova. Správa, když zjistila, že paní Rezavá kočky nejen krmí, ale i kastruje a hledá, kam je umístit mimo hřbitov, její aktivity nakonec posvětila. Původně tajně postavené boudičky jsou dnes označené štítky s logem hřbitovní správy, které říkají, že se jedná o monitorované místo.

Tak vznikl současný stav alespoň zdánlivé harmonie, kdy několik pravidelných krmiček chodí obstarávat boudičky a mají kontakt na paní Rezavou, které se ozvou, pokud mají podezření, že je něco s některou z koček v nepořádku. Souběžně s nimi zde působí i jiné krmičky – paní Trojbarevná nebo paní Tlapková, které krmí spíše po vlastní ose, a řada občasných krmiček jako třeba pan Šedý. Paní Rezavá chodí na hřbitov denně s vodou a krmením a s použitím fotopastí monitoruje počty a pohyby koček v areálu. Ty, které jsou krotké, se pak snaží odchytyt a umístit do péče nějakého člověka. Koček by tak na hřbitově mělo ubývat a setkání s nimi spíše vzácnost, což potvrzuje i má zkušenost. Správa hřbitova to ale vnímá jinak. Když jsem se ptala, jaká je místní situace s kočkami, dozvěděla jsem se, že kočky jsou tu přemnožené a nikdo moc neví, kolik jich tu je. Podobně mi i pan Zahradník řekl, že o počtu koček podle něj nikdo nic netuší (10. 5. 2024). Jak je tomu s počtem koček na hřbitově, jsem se ptala paní Bílé a paní Mourkové:

p. Bílá: Ubývá jich ...

p. Mourková: No, já jsem ráda, že tu ubývá těch kočiček, protože podle mě ty kočky nepatřej takhle do přírody, jsou to kočky domácí a ony venku trpěj. [Ty kočky, které na hřbitově zbývají] to jsou kočičky, které se nedaly umístit ani do útulku, to jsou takzvané zdivočelý kočičky. Takže oni některý kočičky se tady ani neukazují. (10. 3. 2024)

Poznámka paní Mourkové otevírá zajímavý rozměr kočko lidských vztahů, který lze shrnout do otázky kde a jak má kočka žít. Podobně se na úbytek koček jako na pozitivní vzhledem k tomu, jak by kočky správně měly žít, dívá i sama paní Rezavá:

...ta kočka domácí, já si myslím, že by volně, sama žít neměla. Jednou je to domestikovaný zvíře, který k sobě připoutal člověk a tím pádem by za něj měl nést zodpovědnost. (17. 2. 2024)

Z těchto a dalších rozhovorů vyplynulo, že krmičky, s nimiž jsem mluvila, domestikaci vnímají v souladu s její dlouho uznávanou definicí – tedy jako na lineární proces, který evolučně ovlivňuje zvířata, u kterých v jeho důsledku dochází k dědičným morfologickým změnám (Oehler 2020). Příslušnice domestikovaného druhu, kočky domácí, sice na hřbitově mohou znovu zdivočet, dokonce do té míry, že už je nelze umístit k někomu domů nebo do útulku, ale obecně je, podle těch, které je sem chodí krmit, ideální stav právě takový, když je domestikované zvíře v lidských domovech. Cedulky na kočičích boudičkách říkají něco podobného:

MONITOROVANÉ MÍSTO

Upozornění: Kočky jsou kastrované (mají nastřižené ouško) a pravidelně monitorované. Vzhledem ke věku zvířat se jedná o jedince neumístitelné v azylové péči.

Kočky na hřbitově jsou, protože nemohou být jinde, kde vlastně správně mají být Zdivočené hřbitovní kočky, které se nechaly znovu ochočit, paní Rezavá už většinou umístila do lidských domovů. Některé ale zůstávají naprosto plaché. Sledování těchto procesů ochočování a zdivočování umožňuje porozumět vztahům koček a krmiček a tomu, jak jsou (re)produkovány a (re)konfigurovány.

7.1. Nesamozřejmost ochočení

Jak moc může být nějaký druh domestikovaný, pokud jeho příslušnice během svého života zdivočí tak moc, že jsou mými průvodkyněmi klasifikované jako nechočitelné? Domestikace byla podle Alexe Oehlera dlouho vnímána jako „záležitost dědičné a jednosměrné morfologické adaptace“ (2020: 28)⁴³, která je výsledkem lidského záměru. Tento dominující postoj ilustruje definice z Úmluvy o biologické rozmanitosti Organizace spojených národů (1993), která říká, že „zdomácnělými nebo pěstovanými druhy“ se rozumějí druhy, u kterých byl vývojový proces ovlivněn člověkem k uspokojování jeho potřeb“. Jenže situace s domestikací či zdomácněním není tak jednoduchá.

Ochočená zvířata mohou být ‚domácí‘ ve smyslu jejich začlenění do lidských domácností, ale nemusí být morfologicky ‚domestikovaná‘. Naopak selektivně vyšlechtěná zvířata mohou pobíhat volně [...], zatímco pastervecká stáda nemusí být ani ‚domácí‘, ani ‚domestikovaná‘.“ (Ingold 1980: 82 in Oehler 2020: 4-5)⁴⁴.

V dlouhodobém spolužití člověka a zvířete dochází k proměnám na obou stranách, slovy Donny Haraway jde o „*spolu-evoluci*“ (2003: 30)⁴⁵. Oehler proto domestikaci uvažuje širěji jako nejednosměrný proces, který sice může zahrnovat ony „dědičné a jednosměrné morfologické adaptace“, je ale také záležitostí „neustálého kolísání intenzity komunikace“ (2020: 28)⁴⁶. Jde o proces vyjednávání, vzájemného přizpůsobování a proměn, který není jednosměrný, jeho různé fáze situačně přeskakují a nejsou nikdy dokončené, či hotové, komunikace a blízký vztah se musí neustále obnovovat.

Takové uvažování o vztahovosti lidských a nelidských zvířat je blízké konceptu „provázejících se druhů“⁴⁷ Donny Haraway (2003), který odkazuje k vzájemnému spoluutváření se, spolu-evoluci. Haraway ho představuje na příkladu psů a lidí, kde ani jeden z těchto druhů by bez spolužití s tím druhým nebyl tím, kým je dnes. Vztahy provázejících se druhů jsou vždy historicky situované a více vrstevnaté – zahrnují ony dlouho se formující morfologické změny, zkušenost spolužití konkrétních jedinců, či chování

---

⁴³ ...matter of hereditary and unidirectional morphological adaptation...

⁴⁴ Tame animals may be “domestic,” in the sense of their incorporation as members of human households, but need not be morphologically “domesticated.” Conversely, selectively bred animals may run wild, [as in emergent ranching systems,] while the herds of pastoralists need be neither “domestic” nor “domesticated.”

⁴⁵ co-evolution

⁴⁶ ...hereditary and unidirectional morphological adaptation...

⁴⁷ companion species

předávané z generace na generaci (v našem případě kočka normalizující svým koťatům kontakt s lidmi, nebo moji prarodiče normalizující mi v dětství kontakt s kočkami) (tam; 2008).

Pro porozumění vztahům koček a krmiček na hřbitově je podstatné také již zmíněné ochočování. Domestikace a ochočení, ač přelínající se, nejsou totožné pojmy, uvažování o prvním z nich ale může tvořit základ pro pochopení procesů ochočování a zdivočování, které se odehrávají na hřbitově. Ty je totiž také nutné vnímat jako procesy, které se mohou dít různě na přeskáčku, tam a zpět, někdy zahrnující celé generace, jindy jednotlivce. Je ale také třeba pokusit se je nahlédnout symetricky a všimnout si nejen, jak jsou ochočovány kočky krmičkami, ale i jak jsou krmičky ovlivňovány kočkami.

Ochočit znamená zkrotit či zdomácnět (Pala et al. 2001), ovládnout, ale tak nějak mile. Člověk si ochočuje zvířata, s nimiž spolužije. Více-než-lidskou optikou ochočování znamená ztrátu divokosti jedné bytosti vůči druhé (případně třetí atd.) skrze postupné budování vzájemného vztahu a důvěry. Ochočení může proběhnout mezi holubem a člověkem, kočkou a psem, rozšíříme-li ještě trochu rámec bytostí k ochočení může dojít i mezi kočkou a vodou, nebo člověkem a smrtí (Ariès 2000). Stejně jako domestikace, potřebuje být ochočení znovu-utvrzováno vzájemným kontaktem – jinak dochází k opětovnému zdivočení.

Blbý je u těchhle zvířat, že byť jsou původně z domova od někoho a jsou samozřejmě ochočený, tak jakmile se dostanou do tohoto prostoru, tak zpanikaří a už nejdou chytit. (paní Rezavá 17. 4. 2024)

Zdivočení lze chápat jako proces ztráty této blízkosti, odcizování se skrze vymizení kontaktu mezi jednotlivými bytostmi nebo jeho zásadní proměnou. A protože „[k]aždý typ sociální vazby si lze představit a konstruovat jako teritoriální“ (Brighenti & Kärrholm 2020: 22)⁴⁸ lze se pak, když sociální rozšíříme i o více-než-lidskou perspektivu, na procesy vzájemného ochočování a zdivočování dívat jako na neustálé vyjednávání teritoriálních vztahů.

---

⁴⁸ Every type of social tie can be imagined and constructed as territorial.

7.2. Krmná místa jako epicentra kontaktních zón

Kočky mají na hřbitově svá území, na nichž se někdy se sdružují do menších skupinek. Paní Rezavá říká, že každá z nich má svůj domovský okrsek. Kočky znají teritoriální rytmy a refrény hřbitova – jak vypráví zaměstnankyně školky:

...ony samozřejmě mají moc dobře naučený, kdy se školka zamkne a jdou si sem žít svůj život. (12. 2. 2024).

Ustanovené teritoriální konstelace narušují hlavně nekastrovaní kocouři, kteří se po hřbitově jednou za čas toulají, nikdy jim to ale moc dlouho nevydrží. Teritoriální spory mezi kočkami jsou většinou skryty zraku lidí, ač i ti je někdy zaznamenají, jako paní Trojbarevná, která mi u hřbitovní zdi vyprávěla o kočce Rézce, kterou občas odhání zrzavý kocour.

Svá teritoria mají i krmičky – cesty, kudy chodí, místa, kde krmí. Rozcházejí se ve svých taktikách a strategiích, za vhodné považují různé věci. Některé krmí na očích, jiné je za to kritizují, protože ví, že právě hřbitova se viditelné krmení moc nelíbí a obávají se ohrožení i méně nápadných krmicích taktit. Mé průvodkyně si mi tak během společných procházek stěžovaly na krmení přímo na hrobech nebo u zdi hřbitova, kde jsou mističky vyskládány na jejím parapetu těsně vedle vchodu. Školce se zase nelíbí, když krmičky nechávají jídlo moc blízko jejího dvorku, protože pak se kočky učí tam chodit a dělají tam nepořádek. Kočkám je samozřejmě relativně jedno, jak patřičně či nepatřičně z hlediska lidského aktérstva, krmné místo působí, je pro ně ale důležité, že se najdou krmičky, pro které je přijatelné a nechávají jim zde jídlo.

Krmná místa jsou epicentry místních kontaktních zón (Haraway 2008, Pratt 1991, 2022). Přítomnost jídla a vystlaných boudiček působí jako lákadlo pro kočky a další živočichy (ježky, slimáky a některé druhy ptáků) a možnost setkání a pomoci kočce na druhé straně jako lákadlo pro krmičky, jak popisuje paní Mourková:

... když jsem tady viděla sedět ty kočičky, tak jsem je sem začala chodit krmít. Pak jsem tady potkala paní Bílou s tou paní Rezavou, ty tady krmily toho kocourka bílýho. (10. 3. 2024)

Stejně jako se postupně přibližuje kočka ke krmičce se i ona přibližuje k ní. Vzájemnost ochočování dobře ilustruje vztah paní Trojbarevné a kočky Růžky, které se spolu pravidelně potkávají u hřbitovní zdi. Paní Trojbarevná sem chodí krmit vždy v podvečer a Růžka za ní obvykle přijde, tráví tady spolu pár desítek minut, které vyplňují krmením a drbáním. Paní Trojbarevná sem chodí krmit už dvacet let, málokdy ale chodí přímo dovnitř hřbitova. Kočka Růžka sem za paní Trojbarevnou přišla přibližně dva roky zpátky, nejdříve se ostýchala, postupně si ale na paní Trojbarevnou zvykla a začala chodit skoro každý večer, stejně tak jako paní Trojbarevná chodí pravidelně za ní. Jedna z nich se učila jíst, co jí druhá nosila, druhá se učila nosit, co první chutná. Během našeho setkání kolem nás Růžka celou dobu kroužila, s paní Trojbarevnou se mazlila, ale mně si moc nevěšimala. Chvílemi byla na zdi, chvílemi slezla na naši stranu a válela se v trávě nebo vylezla kousek na strom – paní Trojbarevná mi vyprávěla, že si tu takhle hraje, protože v noci je klid i na této straně hřbitovní zdi.

Konkrétní kočko-lidské vztahy také ukazují, že mimo vzájemné ochočování dochází i k určitému zdivočování krmiček vůči například hřbitovní správě, které pramení z kontaktu s kočkami. Krmičky v cestě za kočkami opouštějí vyšlapané cesty, zalézají do houští, chodí pozdě večer ke hřbitovní zdi, nebo jako paní Rezavá partizánsky budují kočičí domovy. Zdivočování a ochočování se takto vykreslené děje vždy vůči něčemu a někomu. Oba procesy klidně mohou probíhat souběžně, zatímco některým se daná bytost přibližuje, jiným oddaluje, podobně to ale může být i tak, že zatímco v jednu chvíli se druhé bytosti přibližuje, v další se té samé oddaluje.

Nenápadné stopy krmících míst
(archiv autorky 2024)

Většina krmících míst je relativně skrytá pro zbylé návštěvnictvo hřbitova, nenarazila jsem na nikoho, kdo by na hřbitově nepobýval na denní bázi a věděl by o nich. Podobně i částečně unikají dohledu i zaměstnancům hřbitovní správy. V režimu hřbitova jako místa domněle dominantně regulovaného těmito lidmi zde kočky a krmičky tvoří v jistém slova smyslu místa disentu. Jimi tvořená teritoriální vrstva je do velké míry mimoběžná s jinými – např. s celou vrstvou hřbitova jako galerie (komentované procházky, zvýznamňování hrobů, jednorázové návštěvy). Krmičky se snaží udržet určitý řád, v jejich představách by místa měla sloužit hlavně kočkám, oproti tomu si je ale běžně přisvojují i již zmiňovaní ježci, kteří zde podle krmiček dělají nepořádek. Krmičky ale nemají žádnou možnost, jak ježkům v přístupu do boudiček bránit, tak nepořádek po nich v podobě rozházeného krmení a výkalů v mističkách trpělivě uklízí. Zároveň i na ně myslí s určitou péčí a například paní Rezavá se během letošní zimy krom koček u sebe doma starala i o ježka, který se probudil moc brzy.

7.3. Mezi kontrolou a péčí

Při vyprávění o mezidruhovém soužití je třeba dát si pozor na jeho nekritické oslavování (Hothi & Tamni 2023), stejně jako u jiných mé přání nacházet harmonické vztahy vzájemnosti vede ke sklonu přehlížet asymetrie. Proto se teď krátce zaměřím na to, co pro hřbitovní kočky může znamenat lidské rozhodování o tom, kde mají žít a zásahy do jejich těl. Následující odstavce se tak zaměří na nárokování kočičích těl krmičkami, to, jak krmičky svůj vztah ke kočkám vnímají, a nakonec i na to, jakým asymetriím čelí samy krmičky ze strany dalšího aktérstva, když se jejich teritoriální nároky stávají moc viditelnými, nějak narušují ostatní rytmy hřbitova a objevují se třecí plochy.

Během mého působení na hřbitově se ke mně donesl příběh kocoura Ledňáčka, kterému začaly selhávat ledviny a krmičky se o něj rozhodly postarat.

Mé průvodkyně se s Ledňáčkem dobře znaly a on za nimi často cíleně přicházel. Jednoho dne za nimi přišel k centrálním krmítkům, kde se k nim lísal, nechtěl je nechat odejít, mňoukal. Ony tak poznaly, že je něco v nepořádku a spojily se s paní Rezavou. Ta sdílela jejich obavy, a tak nakonec kocourka o pár dní později odchytila a dovezla na veterinu, tam zůstal několik dní na kapačkách. Na jeho léčbu se vybíralo mezi krmičkami na hřbitově. Na jeho bývalé boudičce byl za tímto účelem přilepen nápis:

Bílý kocourek je od úterý na veterině na kapačkách, má špatné ledviny. Zda bude infuzní terapie úspěšná, se ukáže tak za 3-4 dny. Pokud ano, bude doživotně na ledvinové dietě.

Místo krmení můžete přispět na jeho hospitalizaci a léčbu, patrně se opět dostaneme nad 10 000 Kč.

[údaje transparentního účtu]

Děkuji

Peníze na jeho léčbu se prý během pár dní vybraly.

(z terénního deníku 28. 1. 2024)

Kocourek se po návratu z veterině přestěhoval domů k paní Bílé. Ani za dva měsíce se prý úplně neotrkal, a tak je většinu času zalezlý v boudičce a vylézá hlavně v noci, nebo když paní Bílá odchází do práce, o jeho pohybu se pak dozvídá ze stop po bytě. Jeho nesmělost přisuzuje tomu, že byl dva týdny na veterině, kde do něj „všelijak píchali“ a asi se od té doby trochu bojí. Trochu nejistě mi vyprávěla, že neví, jestli se to někdy změní.

Ledňáček by pravděpodobně bez zásahu krmiček dlouho nepřežil. Zároveň ale absolvoval zážitek s veterinou a přemístění ze hřbitova do bytu, k němuž neměl co říct. Stejně jako jiné kočky na hřbitově, které prošly různými lékařskými zákroky – zejména kastrací, která je krmičkami vnímaná jako vhodný způsob pomoci kočkám. Součástí lidských teritoriálních strategií vůči zvířatům je často nárokování jejich těl – ať už se jedná o kastrování pouličních zvířat nebo kroužkování holubů. Obráceně takové praxe nefungují, kočka nás sice může poškrábat, zvednout naši náladu přítulným se k nám nebo různými způsoby vyžadovat naši bezpodmínečnou pozornost, ale její nárokování naší tělesnosti se rozsahem ani zdaleka nemůže přiblížit tomu našemu vůči té její. Ačkoliv je vyprávění o kočkách ze strany krmiček rámcované zejména skrze péči a pomoc, zahrnuje i množství kontroly, a to i v nejintimnějších oblastech života koček, ať už jde zmíněné kastrace nebo jejich vytržení z domova – hřbitova.

Krmičky kočky na hřbitovech pojmenovávají a jsou schopné převyprávět jejich osobní historie, ať už se jedná o zmiňovaného Ledňáčka, Růžku nebo další, jejichž příběhy jsem si vyslechla a jejichž fotky jsem viděla. Podobnou zkušenost popisují i Hothi a Tamni (2023) v jejich výzkumu o mezidruhovém soužití lidí a zvířat ve škole, také v tomto případě byly významnou součástí udržování mezidruhových vztahů vyprávěné příběhy. Pro mě se stalo zajímavým i to, jak péči o kočky a jejich kontrolu některé krmičky zasazují do svých životních příběhů.

V rozhovorech s paní Mourkovou a paní Bílou se několikrát vynořilo téma dětí, respektive toho, že jedna už je nemá a druhá už má starší. Takto to shrnuly v našem společném rozhovoru v březnu:

Chtěla jsem se vás zeptat, proč sem vlastně takhle pravidelně chodíte krmit?

p. Bílá: No já jsem svobodná, nemajetná, bezdětná, takže já můžu, ale paní má rodinu.

p. Mourková: Já mám děti, ale už jsou vyrostlé. Děti už mě nepotřebují. A já jsem vždycky milovala zvířata, já jsem měla... měli jsme barák, měli jsme statek a tam jsem vždycky měli plno zvířat, takže mě ty zvířátka chyběj. A jak můžu, tak pomůžu. Oni uměj bejt nejvíc vděčný ty zvířata. Když pomůžete člověku...

[...]

*...nám to naplňuje trošičku ten život, protože člověk musí pro někoho něco dělat.
(3. 10. 2024)*

Trochu podobně mi svůj příběh vyprávěla i paní Rezavá:

Věnovala jsem tady tomu 15 let života a dá se říct i hodně úspor. No, tak to nevadí, stalo se. Já nemám děti, nemám rodinu, jsem takovej ten podivín, kterej věnuje svůj čas do něčeho jiného. (17. 2. 2024)

Všechny tři krmičky spojuje snaha o někoho pečovat, dělat něco, co je podle nich dobré pro druhé a těmito druhými jsou v jejich případě pouliční kočky zastávající roli blízkých, kteří potřebují jejich podporu. Jejich příběh tak dobře ilustruje, jak se lidé spolu s jinými druhy vzájemně spoluutvářejí, jak o tom mluví dříve zmíněná Donna Haraway (2003, 2008), i když tyto vztahy jsou zároveň stále, jak výše ukazují, asymetrické.

Pro symetrizující popis asymetrií je ještě třeba zmínit se o vztahu krmiček a hřbitovní správy. V rozporu s tím, co tvrdí paní Rezavá, koček podle správy na hřbitově stále přibývá. Trio zástupců a zástupkyň hřbitovní správy, s nímž jsem se sešla, kočky označuje jako invazivní druh, který na hřbitov patří jen do jisté míry. Invazivní jsou obvykle nazývány ty organismy, jejichž šíření ohrožuje původní druhy nebo ekologické komunity v daném místě (Tsing et al. 2021b). Jenže jaké druhy jsou na hřbitově původní? Kočky podle hřbitovní správy ohrožují harmonii hřbitova – například tím, že chytají veverky, kterých je pak na hřbitovech málo, nebo tím, že na hřbitově umírají a lidské návštěvnictvo se musí střetávat s jejich mrtvými těly, dokud je někdo neodklidí. O kočkách a veverkách

mi vyprávěla i paní Rezavá, ona ale úbytek veverek před pár lety přičítá epidemii veverčí nemoci, která v Praze v té době řádila. Hřbitovní správou vnímanou invazivitu nakonec drží na uzdě hlavně paní Rezavá díky svým kastročným snahám. V nichž zároveň přechází z pozice péče do pozice kontroly. S kočkami se už nejen vzájemně provází, ale najednou má dvojí roli – redukuje jejich populaci a dost invazivně zasahuje do jejich těl, stále ale zůstává tou, komu leží na srdci jejich zdraví a pohoda, pro koho ony jsou důležitými spolužijícími bytostmi.

Dojem invazivity se z koček částečně přelévá také na krmičky, které správa na hřbitově spíše toleruje, než vítá. Je pár míst, kde jsou kočičí boudičky vyjednané a mohou tam být, jinde se prý nekompromisně ruší, ačkoliv minimálně jedna načerno postavená boudička na hřbitově v současnosti už několik měsíců stojí. Vyprávění zaměstnanectva správy svědčí o tom, že samotné krmičky jsou podrobeny kontrole a dozoru z její strany, ačkoliv tyto její strategie se často plně nepřelévají do žité každodennosti hřbitova. Krmičky mají také různé zkušenosti s konfrontací se ostatním návštěvnictvem, kterému vadí, že přítomnost koček na hřbitově podporují. Někteří a některé je označují za „bláznivé báby“ a obviňují je, že kvůli nim jim běhají kočky po hrobech. Tyto menší konflikty nebo postoj hřbitovní správy současný stav nijak neohrožují. Do situace ale vstupují i další vnější faktory, třeba současná rostoucí nedostupnost bydlení v Praze. Paní Rezavá se mi při našem posledním setkání v květnu svěřila, že jí hrozí, že se kvůli stoupajícím nájmům bude muset přestěhovat mimo Prahu, a v ten moment by se pravděpodobně současný stabilizovaný vztah rozpadl, protože její aktivity by neměl, kdo převzít. I zdánlivě stabilní teritorium je stále pulzující a měnící se bytostí (Brighenti & Kärrholm 2020: 14).

7.4. Spoluutváření se a nárokování mezi hřbitovními zdi

Podobné vztahy ochočování a zdivočování a případné péče a kontroly, se neodehrávají jen mezi kočkami a lidmi ale i mnohými jinými bytostmi na hřbitově. Jejich vzájemné vztahy lze nahlížet jako výslednice teritoriálních nároků a praxí. Epicentra kontaktních zón, která zahrnují i různě improvizovaná ptačí krmítka lákající i veverky nebo hmyz, by nebyla tak frekventovaná nebýt opory v jejich materiálních realizacích, které by zase na hřbitově nevydržely nebýt souhlasných nebo alespoň tolerujících strategií správy. Zároveň by většina z nich nebyla moc lákavá nebýt neustálého udržování ze strany všech

druhů. Kdyby nikdo nespoteřeboval krmení, nikdo by nepřinesl nové a bouďička by zpustla, kdyby se správa rozhodla zrušit bouďičky krmení by probíhalo improvizovaněji a stávalo by se nárokovějším pro krmičky, které by neustále musely nosit nové mističky a podobné, i když krmící aktivity by to rozhodně úplně neutlumilo. Podobně, kdyby hmyz neopyloval květy, ty by se dále nemnožily a nelétal by k nim hmyz, hmyz by neměl co opylovávat, kdyby správa neustále sekala hřbitovní trávu a na hřbitově nebylo tolik zeleně.

Další druhy krmných míst (archiv autorky 2024)

Ve svých každodenních aktivitách tak všechny strany (re)produkují své vzájemné vztahy, díky nimž jsou částečně těmi, kým jsou. Tyto teritoriální vztahy totiž určují, po který cestách se různé bytosti vydávají, kde se setkávají a jaké linie následují. Protože ve světě, kde má hlavní roli pohyb a vztahovost, tedy ve světě, jak ho v naší zkušenosti zakoušíme, „[v] takovém světě osoby a věci ani tak neexistují, jako spíše se stávají, přihodí, a jsou rozpoznávány nikoli podle nějakých pevných, základních atributů stanovených předem nebo již hotových a přenesených z minulosti, ale na základě samotných cest (nebo trajektorií či příběhů), podél nichž již dříve kráčely a v současnosti jdou.“ (Ingold 2011: 141)⁴⁹.

---

⁴⁹ In such a world, persons and things do not so much exist as occur, and are identified not by any fixed, essential attributes laid down in advance or transmitted ready-made from the past, but by the very pathways (or trajectories, or stories) along which they have previously come and are presently going.

8. Závěr

Nad korunami stromů, které z balkónu, odkud na ně koukám, připomínají nat' kadeřavé petržele, se vznášejí ptáci. S postupujícím létem pod jejich korunami přibývá komárů, kteří mě odrazují od návštěv hřbitova. Městské horko začíná pronikat i mezi hřbitovní zdi, kde se někdy spolu s ním drží i podivné dusno. Já tak začínám trochu zpochybňovat, jak velký chlad je hřbitov schopný vytvořit. Hřbitov postupně trochu víc zarůstá, a tak se mi kočka, kterou jsem při jeho poslední návštěvě potkala, mohla okamžitě ztratit v trávě, která jí byla dvakrát tak vysoká jako ona.

Přetrvávající pocit, který ze hřbitova mám, je živelný klid. Nikoliv ospalý nebo nepřírozený, ale klid plný života. Doubravecký hřbitov, jak jsem ho během uplynulých měsíců poznala, je místem čilého vyjednávání a setkávání. Mým cílem bylo vyprávět příběhy těchto více-než-lidských interakcí. Původní široce položená otázka, jak se na Doubraveckém hřbitově odehrávají teritoriální (re)produkce, se v průběhu výzkumu rozvětvila do tří hlavních oblastí, které kopírují tři empirické kapitoly, jejichž cílem bylo: (1) přiblížit, jak se utváří hřbitovní eurytmie a co znamená pro teritoriální komplexitu hřbitova; (2) jak různě mohou vypadat místní teritorializace; (3) a jak se v jejich kontextu odehrávají konkrétní více-než-lidské vztahy.

*

Pražské hřbitovy se v posledních letech proměňují, přibývá komentovaných procházek, mění svůj vizuál, mají aktivní sociální sítě a různými způsoby se stávají otevřenějšími. Snaha koncipovat je jako veřejný prostor určený k rozvoji je ale jen jedním z mnoha způsobů jejich teritoriálního nárokování, který je zároveň z vícero stran problematizován a místy zpochybňován. V současné chvíli hřbitovní zeď funguje jako tlumič většiny pohybů protékajících hřbitovem, s jejich potenciálním otevíráním se pojí obavy, že dojde k oslabení tohoto tlumícího efektu. Zatímco zklidňování hřbitovních toků je jistě i omezující, umožňuje způsoby a formy života, kterým díky zahušťovacím a zpřehledňovacím tendencím okolního města nezbyvá moc jiných útočišť. Proluk, jakou je například nedaleký brownfield, kde sídlí kočičí kolonie, postupně ubývá. Doubravecký hřbitov má samozřejmě trochu jiný charakter. Podobně jako zmíněný brownfield ale není tak úplně přehledný – ačkoliv má svá specifická pravidla a je dennodenně udržovaný, zůstává přeci jen trochu nejasným a neuspořádaným. Poskytuje místa, kde se schovat,

kde trvá, než na vás narazí další lidská bytost, a naopak lze celkem nerušeně být nablízku těm ostatním. Zároveň je svou částečnou uspořádaností lidem dobře přístupný – má i přehledné a vyasfaltované cesty, kde lze dobře projet s vozíkem a kočárkem. Díky tomu je ale i lidmi dost frekventovaný, což částečně vybalancovává jeho striktní otevírací doba, která ne-lidským bytostem zaručuje klid od lidí.

Doubravecký hřbitov je proto podle mě široce teritoriálně komplexním místem, které zvládne absorbovat celou řadu rytmů, nepatřičných aktivit a třecích ploch. Důležité je, že je tato komplexita posunuta specifickým směrem a poskytuje základnu pro řadu způsobů dlení ve světě a putování jím, které jsou v okolním městě často spíše v pozadí, což mimo již jmenované zahrnuje i lidské bytí v blízkosti smrti. Jde o pohyby těch, kteří jsou často nějak zranitelní – starších lidí, některého městského zvířectva, jarních květin, dětí v kočárcích, starých stromů, stydlivých běžců a běžkyň, a různých dalších, kteří potřebují měkčí a klidnější prostředí. Zde lze krátce zmínit i ty, kteří z práce trochu vypadávají, a to je zaměstnanectvo hřbitova, mezi nímž je řada lidí různě znevýhodněných na pracovním trhu. Zároveň i otevřenost zranitelným má své limity – hřbitov není pro psy a ty, kteří je doprovázejí, nebo pro lidi, kteří sice podobná prostředí vyhledávají ale jeho provázanost se smrtí je pro ně překážkou.

Výše popsany charakter místa tvoří také prostředí pro střetávání se různých životolinií jako těch kočičích a krmičských, které se mezi sebou proplétají a utvářejí pro všechny strany důležité mezidruhové vztahy. Co současný stav potenciálně může ohrozit je již zmíněný nápor okolního města – ať už se jedná o různé snahy o rozvoj hřbitova, drahý hotel využívající běhání po hřbitovech jako atrakci, nebo nedalekou novou výstavbu, která zahušťuje a nepřidává dost nových zelených míst. Jedna z participantek výstavy z minulého léta, kde jsem se mladistvých ptala, jak vnímají kus města, kde žijí k tomu řekla: „Oni tam chtějí dát jen dva tři stromy a habaděj baráků. Tam budou zase bydlet stovky lidí a kam mají jít? Mají jít na hřbitov?“ Otázkou pak zůstává, co se s Doubraveckým hřbitovem stane, pokud jej začne navštěvovat větší množství lidí. Pronikne sem s nimi i financionalizace města a bude u jejich vchodu stát stánek a kávou a dezerty? Zrychlí se rytmy hřbitova? Zbyde zde místo pro kočičí boudičky a různé formy kontemplace?

*

Ve své současné podobě je doubravecký hřbitov důležitou součástí mozaiky města. Na úplný závěr bych chtěla nabídnout ještě jeden způsob, jak jeho roli v ní chápat.

Debra Benita Shaw ve své knize *Posthuman Urbanism* mluví o tzv. *dark spaces* (2018: 125-127), které se objevují jako trhliny v jinak hladké a spojitě tkané města dominované úsilím o přehlednost, racionalizaci a kontrolu. Konfrontace života města a nedosažitelností těchto ideálů dává vzniknout trhlínám, v nichž lze objevovat staronové způsoby života a utvářet nové geografie, které moderní kartografie izolace neumožňují (tam.: 186). Doubravecký hřbitov, nebo alespoň jeho části, v současnosti svou neuspořádaností, zarůstáním, neustálým rozkládáním se, improvizovanými krmičskými praxemi, intimními mezidruhovými vztahy, zkrátka svou specifickou teritoriální komplexitou připomínají tyto *dark spaces*. Sám zároveň není homogenní a některé jeho oblasti či vrstvy mají blíže spíše k hladkým kusům města. I tak ale zůstává jednou z mnoha městských trhlín, samozřejmě jinou než brownfield, jinou než okupovaná budova, autonomní kulturní centrum nebo komunitní zahrada, ale stejně důležitou a sloužící trochu jiným skupinám než ostatní jmenované příklady. Tak se mi hřbitov postupně ukázal skrze mé chození jím, tak mi byl představen těmi, kteří zde pracují, krmí kočky a ptáky, běhají, procházejí se s kočárkem nebo navštěvují hroby svých milých zesnulých, a tak si ho představuji na základě pozorování jeho ne-lidských obyvatel.

*

Nad hřbitovem se snesla tma. Co se odehrává mezi jeho zdmi v tomto čase jsem nikdy pořádně nezjistila. Z vyprávění vím, že kamera někdy v noci zachytila na hřbitově srnku, a pan Žlutý potkal ducha. Nad temnými korunami stromů se na mracích odrážejí světla Prahy. Denní ruch se ztišuje a u hřbitovní zdi postává paní Trojbarevná, která krmí kočku Růžku.

9. Literatura a další zdroje

Ariès, P. (2000). *Dějiny smrti. Díl I, Doba ležících* (D. Navrátilová, Přel.; Vydání první). Argo.

Boer, R. (2023). *Smooth City: Against Urban Perfection, Towards Collective Alternatives*. Valiz.

Bridle, J. (2023). *Ways of Being*. Penguin Books.

Brighenti, A. M., & Kärrholm, M. (2018). Beyond rhythmanalysis: Towards a territorialology of rhythms and melodies in everyday spatial activities. *City, Territory and Architecture*, 5. <https://doi.org/10.1186/s40410-018-0080-x>

Brighenti, A. M., & Kärrholm, M. (2020). *Animated lands: Studies in territorialology*. University of Nebraska.

Brož, L., & Stöckelová, T. (b.r.). Přísliby a úskalí symetrie: Sociální vědy v zemi za zrcadlem. *Cargo*, 13(1–2), 5–33.

Certeau, M. de. (1988). *The practice of everyday life* (S. Rendall, Přel.). University of California Press.

Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus* (B. Massumi, Přel.). University of Minnesota Press.

Edensor, T. (2010). Introduction: Thinking about Rhythm and Space. In T. Edensor (Ed.), *Geographies of Rhythm Nature, Place, Mobilities and Bodies* (s. 1–18). Ashgate.

Edensor, T. (2011). Commuter: Mobility, Rhythm and Commuting. In T. Cresswell & P. Merriman (Ed.), *Geographies of Mobilities: Practices, Spaces, Subjects* (s. 189–204). Asgate.

Foucault, M. (1993). *Dějiny šílenství v době osvícenství: Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby* (V. Dvořáková, Přel.). NLN, Nakladatelství Lidové noviny.

Geertz, C. (2000). *Interpretace kultur: Vybrané eseje* (H. Červinková, V. Hubinger, & H. Humlíčková, Přel.; 1. vydání). Sociologické nakladatelství.

Gibas, P., Pauknerová, K., & Stella, M. (2011). Non-humans in Social Sciences: Animals, Space, Things. In P. Gibas, K. Pauknerová, & M. Stella (Ed.), *Non-humans in Social Sciences: Animals, Space, Things* (s. 9–32). Pavel Mervart.

Grabalov, P., & Nordh, H. (2022). The Future of Urban Cemeteries as Public Spaces: Insights from Oslo and Copenhagen. *Planning theory & practice*, 23(1), 81–98. <https://doi.org/10.1080/14649357.2021.1993973>

Grabalov, P. (2022). Invisible public spaces: The role of cemeteries in urban planning and development in Moscow. *Journal of urban affairs, ahead-of-print*(ahead-of-print), 1–21. <https://doi.org/10.1080/07352166.2022.2147434>

Graham, S. (2010). *Cities under siege: The new military urbanism*. Verso.

- Gupta, A. (2021). Infrastructure as Decay and the Decay of Infrastructure. In G. Hage (Ed.), *Decay* (s. 37–46). Duke University Press.
- Hage, G. (2021). Introduction: States of Decay. In G. Hage (Ed.), *Decay* (s. 1–16). Duke University Press.
- Halík, P., Kratochvíl, P., & Nový, O. (1998). *Architektura a město* (Vydání 1.). Academia.
- Haraway, D. J. (2003). *The companion species manifesto: Dogs, people, and significant otherness*. Prickly Paradigm Press.
- Haraway, D. J. (2008). *When species meet*. University of Minnesota Press.
- Haraway, D. J. (2016). *Staying with the trouble: Making kin in the Chthulucene*. Duke University Press.
- Heřmanský, M. (2019). Zúčastněné pozorování. In H. Novotná, O. Špaček, & M. Šťovičková Jantulová (Ed.), *Metody výzkumu ve společenských vědách*. FHS UK.
- Hohti, R., & Tammi, T. (2023). Composting Storytelling: An Approach for Critical (Multispecies) Ethnography. *Qualitative Inquiry*, 10778004231176759. <https://doi.org/10.1177/10778004231176759>
- Iggers, G. G. (2002). *Dějepisectví ve 20. Století: Od vědecké objektivy k postmoderní výzvě* (P. Kolář, Přel.). Nakladatelství Lidové noviny.
- Inglod, T. (1980). *Hunters, Pastoralists and Ranchers: Reindeer Economies and Their Transformations*. Cambridge University Press.
- Inglod, T. (2011). *Being Alive: Essays on movement knowledge and description*. Routledge.
- Juříčková, L., & Storch, D. (2020). Vágní terén je (ošetná) příroda: Jak šneci a ptáci zabdlují město. In R. Haluzík (Ed.), *Město naruby: Vágní terén, vnitřní periferie a místa mezi místy* (195-206). Academia.
- Kärrholm, M. (2007). The Materiality of Territorial Production: A Conceptual Discussion of Territoriality, Materiality, and the Everyday Life of Public Space. *Space and culture*, 10(4), 437–453. <https://doi.org/10.1177/1206331207304356>
- Kärrholm, M. (2012). *Retailising Space: Architecture, Retail and the Territorialisation of Public Space*. Ashgate.
- Kärrholm, M. (2017). The temporality of territorial production—The case of Stortorget, Malmö. *Social & cultural geography*, 18(5), 683–705. <https://doi.org/10.1080/14649365.2016.1211313>
- Koyré, A. (2004). *Od uzavřeného světa k nekonečnému vesmíru* (P. Horák, Přel.) Vyšehrad.

- Kravka, J. (2020). Analýza rytmů a proměna místa: Náplavka Rašínovo nábřeží. In *Rhythmanalysis and the changes of the place: Rašín riverside embankment*. Diplomová práce (Mgr.)--Univerzita Karlova. Fakulta humanitních studií, 2020.
- Kusenbach, M. (2003). Street Phenomenology: The Go-Along as Ethnographic Research Tool. *Ethnography*, 4(3), 455–485. <https://doi.org/10.1177/146613810343007>
- Latour, B. (1993). *We have never been modern* (C. Porter, Přel.; 5th publ.). Harvard University Press.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford University Press.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space* (D. Nicholson-Smith, Přel.). Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, H. (2004). *Rhythmanalysis: Space, time, and everyday life* (S. Elden & G. Moore, Přel.). London: Continuum.
- Lehečka, M. (2019). Pocity plotu“: Teritoriální (re)produkce, normativita a ne/viditelnost ve veřejném prostoru panelového sídliště. *Sociální studia*. <https://doi.org/10.5817/soc2019-1-57>
- Low, S. M. (2022). *Why public space matters*. Oxford University Press.
- Madden, R. (2017). *Being ethnographic: A guide to the theory and practice of ethnography* (2nd edition). SAGE Publications.
- Maddrell, A., Beebeejaun, Y., Kmec, S., & Wingren, C. (2023). Cemeteries and crematoria, forgotten public space in multicultural Europe. An agenda for inclusion and citizenship. *Area (London 1969)*, 55(1), 125-133. <https://doi.org/10.1111/area.12824>
- Mácha, P. (2015). Ani příroda, ani kultura (antropologické inspirace). *The Journal of Culture*, 2, 17–24.
- Massey, D. (2005). *For Space*. London: SAGE.
- Nordh, H., & Evensen, K. H. (2018). Qualities and functions ascribed to urban cemeteries across the capital cities of Scandinavia. *Cemeteries as green urban spaces*, 33, 80–91. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2018.01.026>
- Oehler, A. (2020). *Beyond wild and tame: Soiot encounters in a sentient landscape*. Berghahn. <https://doi.org/10.1515/9781789206791>
- Ogden, L. A., Hall, B., & Tanita, K. (2013). Animals, Plants, People, and Things: A Review of Multispecies Ethnography. *Environment & Society*, 4, 5–24.
- Oláh, A. B. (2011). The Cold Garden Concept. In K. Pauknerová, P. Gibas, & M. Stella, *Non-humans in Social Sciences: Animals, Space, Things* (s. 137–150). Pavel Mervart.
- Pauknerová, K. (2010). Hladké a měkké: Promýšlení chůze městem. *Biograf: časopis nejen pro biografickou a reflexivní sociologii*.

- Pala, K., Všianský, J., & Čermák, F. (2001). *Slovník českých synonym* (Třetí doplněné vydání). Nakladatelství Lidové noviny.
- Plášková, K., Ditrcih, F., Ullmanová, K., Slánský, K. a Rabiňáková, K. (2021). *Pražské hřbitovy: plug-in: manuál tvorby veřejných prostranství hlavního města Prahy*. Praha: Institut plánování a rozvoje hlavního města Prahy, Kancelář veřejného prostoru.
- Phillips, C., & Robertson, S. (2020). Nonhuman place. In T. Edensor, A. Kalandides, & U. Kothari (Ed.), *The Routledge Handbook of Place* (s. 495–504). Routledge.
- Pratt, M. L. (1991). Arts of the Contact Zone. *Profession*, 33–40.
- Pratt, M. L. (2022). *Planetary longings*. Duke University Press.
<https://doi.org/10.1515/9781478022909>
- Said, E. W. (2008). *Orientalismus: Západní koncepce Orientu* (P. Nagyová). Paseka.
- Sefkatli, P., & Nevejan, C. (2023). When the rhythm zones meet: Territories and patterns of relationship for better understanding trash. *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*.
<https://doi.org/10.1080/17549175.2023.2270472>
- Shaw, D. B. (2018). *Posthuman Urbanism: Mapping Bodies in Contemporary City Space*. Rowman & Littlefield International Ltd.
- Stöckelová, T., & Abu Ghosh, Y. (2013). *Etnografie: Improvizace v teorii a terénní praxi* (Vyd. 1.). Sociologické nakladatelství SLON. Stulíková, V. (2015).
- Stulíková, V. (2015) Od veřejného ke sdílenému prostoru: Městský park v symetrické perspektivě. *Cargo*, 13(1–2), 67–94.
- Šturma, J. A. (2020). Nevědomá potřeba obsadit periferii: Koncept křovinářství. In R. Haluzík (Ed.), *Město naruby: Vágní terén, vnitřní periferie a místa mezi místy* (283-304). Academia.
- Šturma, J. A., Sedláček, O., Šípek, P., Storch, D., & Luběnová, S. (2022). *Planeta Praha: Průvodce nečekaně pestrou přírodou města* (První české vydání). Jana Kostecká - jakost.
- Swensen, G., Nordh, H., & Brendalsmo, J. (2016). A green space between life and death - a case study of activities in Gamlebyen Cemetery in Oslo, Norway. *Norsk geografisk tidsskrift*, 70(1), 41-53. <https://doi.org/10.1080/00291951.2015.1102169>
- Tsing, A. L., Deger, J., Keleman Saxena, A., & Zhou, F. (2021a). Introduction to Feral Atlas. In *Feral Atlas: The More-Than-Human Anthropocene*. Stanford University Press.
<https://feralatlansupdigital.org/?cd=true&bdtxt=introduction-to-feral-atlas>
- Tsing, A. L., Deger, J., Keleman Saxena, A., & Zhou, F. (2021b). Invasion. In *Feral Atlas: The More-Than-Human Anthropocene*. Stanford University Press.
<https://feralatlansupdigital.org/world/invasion?cd=true&bdtxt=ad-invasion>

Viveiros de Castro, E. (1998). Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 4(3). 469–488.

Šturma, J. A. (2020). Nevědomá potřeba obsadit periferii: Koncept křovinářství. In R.

Haluzík (Ed.), *Město naruby: Vágní terén, vnitřní periferie a místa mezi místy*. Academia.

Elektronické zdroje:

PRAHA SOBĚ. Náš plán pro veřejný prostor. <https://prahasobe.cz/zlepseni/verejny-prostor/>

Organizace spojených národů (1993). Úmluva o Biologické rozmanitosti. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/TXT/?uri=celex%3A21993A1213%2801%29>

Hávová, N. (2022, 19. září). Hřbitov je park s přidanou hodnotou. Takže běžci pietu nenarušují, tvrdí architekt pražských hřbitovů Ditrich. In *Hovory Naděždy Hávové*. <https://plus.rozhlas.cz/hrbitov-je-park-s-pridanou-hodnotou-takze-bezci-pietu-nenarusuji-tvrdi-architekt-8830077>

Melicharová, V. (2021, 1. duben). Chceme bourat stereotypy. Hřbitov není depresivní místo a na pohřeb se nemusí chodit v černé, říká nový ředitel Správy pražských hřbitovů. *CAMP*. <https://praha.camp/magazin/detail/chceme-bourat-stereotypy-hrbitov-neni-depresivni-misto-a-na-pohreb-se-nemusi-chodit-v-cerne-rika-novy-reditel-spravy-prazskych-hrbitovu>

Pražské hřbitovy. (2022, leden 13). CAMP – Centrum pro městské plánování a architekturu.

https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=1319738878453081